

Müşirlikten Sürgüne Bir Hayat: Mustafa Zeki Paşa (1908-1914)

A Life from Müşirlik (*Marshalship*) to Exile: Mustafa Zeki Pasha (1908-1914)

Pınar ÇEVİK AZAP¹

öz

Sultan II. Abdülhamid döneminin önemli asker ve devlet adamlarından olan Mustafa Zeki Paşa'nın Mekteb-i Harbiye'den mezun olmasıyla başlayan kariyeri onu, Mekatib-i Umumiye-i Askeriye Nazırlığı ve Tophane-i Âmire Müşirliği'ne kadar taşımıştır. Her iki görevi birlikte yürüten Müşir Mustafa Zeki Paşa, II. Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından yaşanan hadiseler neticesinde tüm görevlerinden azledilmiştir. Müşir Mustafa Zeki Paşa, Sultan II. Abdülhamid'e yakınlığıyla bilinen paşalardan biri olması hasebiyle diğer paşalarla beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının ve taraftarı olan halkın hışmına uğramıştır. Tepkilerin artması üzerine henüz azledilmesinin üzerinden birkaç gün geçtikten sonra Harbiye Nezareti'ne götürülen Mustafa Zeki Paşa, bir aylık bir sürecin sonunda üzerine geçirdiği devlet mallarını gönüllü bir şekilde iade etmesi neticesinde serbest bırakılmış ve Büyükkada'ya götürülerek birkaç ay kendi köşkünde zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. En nihayetinde Otuzbir Mart Vakası neticesinde toplanan Divan-ı Harp'te yargılanan Mustafa Zeki Paşa, sahip olduğu askeri rütbeleri alınarak Rodos'a sürülmüştür. Bu çalışma, Sultan II. Abdülhamid döneminde uzun yıllar önemli makamlarda idarecilik yapma imkânına sahip olan Müşir Mustafa Zeki Paşa'nın, II. Meşrutiyet'in ilanı ve sonrasında gelişen hadiseler nedeniyle görevlerinden azledilmesi, tepkilerin şiddetlenmesi neticesinde tutuklanması, tutukluluk süresinin kamuoyunca takibi, kendisinin ve eşlerinin üzerlerinde bulunan devlet mallarını iade süreci ve Rodos'a sürgünü ile neticelenen olayların akışını, dönemin basınının tanıklığı, Osmanlı Arşivi belgeleri ve Türkçe literatür doğrultusunda ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tophane-i Âmire Müşiriyeti, Mustafa Zeki Paşa, II. Meşrutiyet, Otuzbir Mart Olayı, İttihat ve Terakki Cemiyeti

ABSTRACT

The career of Mustafa Zeki Pasha, who was among the most important soldiers and statesmen of his period began with his graduation from Mekteb-i Harbiye. He carried himself to the ministry of Mekatib-i Umumiye-i Askeriye and Müşir (Marshal) of Tophane-i Âmire. Müşir Mustafa Zeki Pasha was dismissed from both his positions because of the events following the declaration of Constitution II. Known for his closeness to Abdulhamid II, Müşir Mustafa Zeki Pasha could not escape the wrath of public, who were members and supporters of the Union and Progress Party. After increasing reactions a few days after his dismissal,

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Pınar Çevik Azap, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, İstanbul, Türkiye
E-posta: pınarcevikazap@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5131-4427

Başvuru/Submitted: 11.08.2023

Revizyon talebi/Revision requested:
07.09.2023

Son revizyon/Last revision received:
17.12.2023

Kabul/Accepted: 22.12.2023

Atıf/Citation: Çevik Azap, Pınar. "Müşirlikten Sürgüne Bir Hayat: Mustafa Zeki Paşa (1908-1914)." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 2 (2023): 681-720.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1341222>

Mustafa Zeki Pasha was taken to the Ministry of War. After one month, he was released after voluntarily returning the state properties he had taken on. He was taken to Büyükada and subjected to house arrest in his mansion for a few months. After being tried at Divan-ı Harp for the March 31 incident, his military ranks were taken, and he was exiled to Rhodes. This study attempts to expose the dismissal of Müşir Mustafa Zeki Pasha, who had the opportunity to hold important positions for many years during the reign of Sultan Abdulhamid II, from his duties owing to events after the declaration of Constitution II, his arrest as a result of intensified reactions, follow-up of his detention process by the public, the process of returning government properties from his spouses and himself, and the flow of events that resulted in his exile to Rhodes, according to the testimony of the media of the period, Ottoman archive documents, and Turkish literature.

Keywords: Tophane-i Âmire Müşiriyeti, Mustafa Zeki Pasha, Constitution II, 31 March Incident, Union and Progress Party, İttihat ve Terakki

EXTENDED ABSTRACT

Known as one of the favorite pashas of Sultan Abdulhamid II, Müşir Mustafa Zeki Pasha, graduated from Mekteb-i Harbiye in 1872 with the rank of captain. Zeki Pasha, who had the opportunity to be the aide-de-camp to Müşir Süleyman Pasha during the Ottoman-Russo War in 1877-1878, caught Sultan Abdulhamid II's attention with his good impression during his duty. Therefore, Sultan Abdulhamid soon appointed him as one of his aides. Zeki Pasha, successful in utilizing these opportunities, soon gained Sultan Abdulhamid's trust, and was promoted to the rank of Mirliva in 1883 and appointed to the ministry of Mekatib-i Umumiye-i Askeriye. Promoted to the rank of Ferik (*lieutenant general*) in 1884, he sustained this duty until 1891. After Saib Pasha, the Müşir of Tophane, died in 1891, he was appointed to Tophane-i Âmire Müşiriyeti and promoted to the rank of "Müşir," the highest rank in the Ottoman military system. As of this date, Müşir Zeki Pasha, who was also the Sultan's aide-de-camp, continued his duties at Müşiriyet of Tophane, one of the most significant military institutions of the Ottoman Empire, and the Ministry of Military Academies.

Because he was one of Sultan Abdulhamid's favorite pashas, he held these offices for many years. His fate changed in July 1908, which was similar to that of Sultan Abdulhamid II. Incidents in Rumelia resulted in Abdulhamid's declaration of Kanun-i Esasi and the reopening of the Parliament, which he closed indefinitely after the Ottoman-Russo War. However, although Sultan Abdulhamid declared the Kanun-i Esasi, the Union and Progress supporters and the people's reactions did not subside. People developed a feelings of hatred and revenge against the administrators who occupied the Ottoman Empire's most important and strategic positions for many years because of their closeness to the Sultan. Moreover, despite the increasing among the public, Sultan Abdulhamid's flexibility in removing the statesmen close to the palace caused the reaction to increase. With the growth of events, Sultan Abdulhamid II dismissed the pashas holding other important positions after Seraskier Rıza and Grand Vizier Ferit Pashas. Therefore, Müşir Zeki Pasha, appointed as the Minister of Mekatib-i Umumiye-i Askeriye in 1883 and Müşir of Tophane in 1891, was dismissed from both positions on July 30, 1908. Thus, Zeki Pasha's twenty-five year ministry position in military academies and seven-year Müşir position in of Tophane-i Âmire ended. These developments, resulted in the dismissal of Zeki Pasha from his Müşir position and the abolition of Tophane-i Âmire

Müşiriyeti, changing the fate of Tophane-i Âmire (Müşiriyeti) established in 1832. Therefore, Tophane-i Âmire lost its identity as an independent institution, and Müşir Zeki Pasha went down in history as the last Müşir of Tophane-i Âmire.

The dismissal of other pashas, known as those close to Sultan Abdulhamid II, including Müşir Zeki Pasha, was not sufficient to suppress public reaction. Now, people ensured that these pashas, who enjoyed great wealth during their tenure, were arrested before they could escape. Thus, after his dismissal from his duties, Müşir Zeki Pasha was arrested together with other statesmen of the Abdulhamid era on August 5, 1908, and taken to the Ministry of National Police and then to the Ministry of War.

The Tanin newspaper, the mouthpiece of the Union and Progress Party during Zeki Pasha's imprisonment in the Ministry of War, virtually declared war on him as the former Müşir of Tophane, known for passing on the state-owned foundation real estate. The series of articles on the subject discovered the foundation estate Zeki Pasha passed on to himself and his wives and forced him to return it voluntarily. After a fifteen-day detention, Zeki Pasha was released after returning the foundation real estate owned by him and his spouses and donated a large amount of money. After a few months, Zeki Pasha, who had been kept under house arrest in Büyükkada together with other pashas, was tried in Divan-ı Harb-i Örfî, established after the March 31 events and the arrival of the Operational Army in Istanbul. According to the decision made at Divan-ı Harp, all of Zeki Pasha's ranks, medals and marks were to be withdrawn, he was to be banned from retirement rights, all of his assets were to be confiscated, and he was to be exiled to Rhodes Castle indefinitely. Zeki Efendi, whose military ranks were taken, was sent to Rhodes Castle the day after the decisions of the Divan-ı Harb-i Örfî were approved by the Meclis-i Vükela on May 26, 1909. He stayed in Rhodes Castle until 1911 and returned to Istanbul in 1911 because of the Balkan Wars. He took advantage of the general amnesty of political criminals in 1913 and stayed abroad for a while. Zeki Efendi, once one of the favorite pashas of Abdulhamid II; who was in the Ministry of Tophane-i Âmire and Military Academies, one of the most important military institutions of the Ottoman Empire, passed away in his mansion in Büyükkada in 1914.

Giriş

Askeri Arşiv’de yer alan künye kayıt belgelerinde memleketi İstanbul olarak kaydedilen Mustafa Zeki Paşa’nın babası Ali Paşa’dır¹. R. 12 Eylül 1283 [M. 24 Eylül 1867] tarihinde Mekteb-i Harbiye’ye giriş yapan Zeki Paşa², R. 1289 [M. 1873] yılında Erkan-ı Harbiye yüzbaşısı olarak Mekteb-i Harbiye’den mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra padişah yaverliğine dahil olmuş ve Mekteb-i Harbiye’de muallimlik yapmaya başlamıştır. Akabinde kolağalığı rütbesinde 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nde, Müşir Süleyman Paşa’nın yaverliğinde bulunmuş ve rütbesi orada binbaşılığa yükseltilmiştir. Buradaki vazifesinin ardından padişahın yaverliğinde bulunmaya devam ederek rütbesi derece derece terfi ettirilmiş ve şehzade efendilerin hocalığına tayin edilmiştir³.

Zeki Bey, Mekatib-i Umumiye-i Askeriye Nazırı Ferik Edhem Paşa’nın görevden alınmasından dolayı padişah yaverliği de uhdesinde kalmak üzere 5 Kasım 1883’te Mekatib-i Umumiye-i Askeriye Nezareti’ne tayin edilmiştir. Zeki Bey’in bu atama esnasında rütbesi Mirlivalığa yükseltilmiştir⁴.

-
- 1 Milli Savunma Bakanlığı, Arşiv ve Askeri Tarih Başkanlığı, Mustafa Zeki Paşa’nın künye kayıt belgesi. İbrahim Alaaddin Gövsa, eserinde Zeki Paşa’nın, 1849 yılında Aydın’ın Bozdoğan kazası Kemer köyünde doğduğunu yazmıştır ve ayrıca Gövsa, Zeki Paşa’nın babasının Ermeni bir gayrimüslim iken sonradan Müslüman olan Ali Efendi olduğu ile bahsi geçen Ali (Remzi) Efendi’nin 1908 inkılabına kadar Şehremaneti Meclis azalığında bulunduğunu kaydetmiştir. Bk. İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1946), 412. Aynı bilgiler için bk. Aleya Ofluoğlu, *Mustafa Zeki Paşa’nın Askeri Mektepler Nazırlığı ve Tophane-i Amire Müşirliği Görevleri Üzerine Bir İnceleme* (Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2023), 5.
  - 2 Milli Savunma Bakanlığı, Arşiv ve Askeri Tarih Başkanlığı, Mustafa Zeki Paşa’nın künye kayıt belgesi.
  - 3 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Koleksiyonu, NEKYA90965/1. [Bu bilgiler, Mustafa Zeki Paşa’nın fotoğrafının altında yazılı olan biyografisinden alınmıştır.] Sultan II. Abdülhamid’in gözde paşalarından olan Mustafa Zeki Paşa, mütefennin olması yanında Rumca, Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca dillerini bilmektedir. Bk. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, 412; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, haz. Mehmet Metin Hülagü (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), XIX: 80-84; Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, haz. Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 137.
  - 4 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dâhiliye (İ.DH) 867/69380; BOA, Mabeyn-i Hümayun İradeleri (MB.İ) 109/25. Kendisi bu atamadan dolayı ikinci rütbeden Osmanlı nişanıyla taltif edilmiştir. Bk. BOA, İ.DH. 924/73294.

Resim 1. Mekatib-i Umumiye-i Askeriye Nazırı Mirliva Zeki Paşa. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Koleksiyonu, 91283.

Mekatib-i Umumiye-i Askeriye Nazırı Mirliva Zeki Paşa, ikbali yolundaki basamakları hızlı bir şekilde çıkmış ve 29 Kasım 1884'te "Feriklik" rütbesi kendisine tevcih edilmiştir⁵. Padişah yaverliği de uhdesinde kalmak üzere uzun yıllar Mekatib-i Umumiye-i Askeriye Nazırlığı vazifesini devam ettiren Ferik Zeki Paşa, Tophane-i Âmire Müşirliği ile beraber Seraskerlik vazifesini devam ettiren Ali Saib Paşa'nın ani vefatıyla boşta kalan Tophane-i Âmire Müşirliği'ne, 30 Ağustos 1891 tarihinde tayin edilmiştir⁶. Bu tayinden sonra bir önceki vazifesi olan Mekatib-i Umumiye-i Askeriye Nazırlığı da uhdesinde kalmış ve kendisi, "Müşirlik" rütbesine terfi etmiştir⁷.

Tophane Müşiri Zeki Paşa, her iki kurumun idareciliğini uhdesinde bulundurmakla beraber Tophane-i Âmire Müşiriyeti çatısı altında idare edilen birçok kurum, komisyon ve birimin de idareciliğini üstlenmiştir. Bu kabilden Müşir Zeki Paşa, bir önceki Tophane Müşiri Ali Saib Paşa'nın, o dönemde alınan tensikat-ı askeriye kararları gereği 1880 yılının Ocak ayında Tophane-i Âmire Müşiriyeti'nin bünyesinde tesis ettiği Topçu Müfettiş-i Umumiliği komisyonunun başkanlığında da bulunmuştur. Topçu Müfettiş-i Umumiliği adı altında teşkil edilen bu birim, 1881 yılında istihkam kısmının da eklenmesiyle Umum Topçu ve İstihkam Müfettişliği olarak tesmiye edilmiştir⁸. Tophane Müşiri Zeki Paşa, 1891 yılında Topçu Müşiri

5 BOA, İ.DH. 934/73990. Mekatib-i Askeriye Nazırı Ferik Zeki Paşa, 2 Temmuz 1886'da birinci rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir. Bk. BOA, İ.DH. 993/78412.

6 BOA, İ.DH. 1239/97023.

7 BOA, İ.DH. 1239/97063_2; BOA, İ.DH. 1242/97290.

8 Pınar Çevik Azap, *Tophane-i Âmire Müşiriyeti* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023),185, 188.

olmasıyla beraber Umum Topçu ve İstihkam Müfettişi olarak komisyonun görev ve sorumluluğu da üzerine almıştır. Ayrıca yine Ali Saib Paşa'nın müşirliğinin son bir yılında Şehremaneti'nden, Tophane-i Âmire Müşiriyeti'nin idaresine nakledilen Dolmabahçe Gazhanesi'nin idaresi de Zeki Paşa'ya verilmiştir⁹.

Resim 2. Tophane-i Âmire Müşiri ve Mekatib-i Umumiye-i Askeriye Nazırı Zeki Paşa. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Koleksiyonu, 90965.

Tophane-i Âmire Müşiri ve Mekatib-i Umumiye-i Askeriye Nazırı Zeki Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in gözde paşalarından biri olması hasebiyle son atandığı kurum olan Tophane Müşirliği'ni, 1908 yılında müşiriyet lağvedilene kadar devam ettirmiştir. Bir önceki Müşir ve Serasker Ali Saib Paşa'nın başarılı olarak değerlendirilebilecek müşirliği sonrasında kurumun başına getirilen Müşir Zeki Paşa, görevde bulunduğu süre boyunca kurumun işleyişindeki istikrarın devamlılığı açısından başarılı bir müşirlik dönemi geçirmiştir. Temel fonksiyonu Osmanlı Devleti'nin kara orduları için gerekli olan her türlü askerî malzemeyi imal etmek olan askerî fabrikaların idaresi olan Tophane-i Âmire Müşiriyeti, kendisine bağlı fabrikalarda yaptığı imalatın

9 BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM) 500/35; Sabah Gazetesi, 31/Ke/3305; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK) 76/5; Tophane Müşiri olmasıyla beraber Umum Topçu ve İstihkam Müfettişliğini de uhdesine bağlayan Müşir Zeki Paşa, ana görevleri yanında uhdesinde bulundurduğu her bir idarecilik için de ek ödenekler olarak müşirlik maaşını yükseltmeyi başarmıştır. Bk. BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT) 1270/86; Pınar Çevik Azap, "Tophane-i Amire Müşiriyeti'nin İdaresinde Dolmabahçe Gazhanesi (1890-1908)", DTCF Dergisi 63.2 (2023), 1395-1396.

yanında yurt dışından ithal edilen her türlü askerî malzemenin de yegâne sorumlu mercii olarak bu fonksiyonunu 1908 yılında lağvedilene kadar devam ettirmiştir. Askerî fabrikaların idaresi yanında Tophane-i Âmire Müşiriyeti'ne bağlı bu fabrikalarda istihdam edilen İmalat Alayları da son ana kadar Tophane-i Âmire Müşiriyeti'nin asli birimlerinden biri olarak varlıklarını devam ettirmiştir. Fabrikalardaki askerî imalatı gerçekleştiren ve sayıları on binleri bulan personeliyle imalat alayları, Müşir Zeki Paşa'nın döneminde Tophane-i Âmire müstemilatında ve Zeytinburnu Fabrikalar grubunda açılan Sanayi Mektepleri çatısı altında mesleki eğitim vermeye başlamıştır. Ayrıca merkezi teşkilatta yer alan Tophane-i Âmire Meclisi ve Meclis'e bağlı daireleri ile her biri müstakil kurum hacmine sahip olan Boğazlar Muhafızlığı, Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Topçu ve İstihkam Müfettiş-i Umumiliği ve Torpido Komisyonu gibi birçok askerî ve idari birim, 1908 yılının temmuz ayına kadar Müşir Zeki Paşa'nın genel idaresi altında faaliyetlerine devam etmiştir¹⁰. Mustafa Zeki Paşa, 1897 Osmanlı- Yunan Harbi esnasında Tophane-i Âmire Müşirliği'nin başında bulunması hasebiyle harp süresince ön planda olan paşalardan biridir.¹¹ Mustafa Zeki Paşa, Osmanlı askeri kuvvetleri için gerekli olan her türlü silah ve mühimmatın sevkinden sorumlu olmakla beraber¹² bilhassa denizlerden gelebilecek Yunan saldırılarına karşı boğazların savunulmasında titiz bir çalışma yürütmüştür.¹³ Zeki Paşa, başında bulunduğu kurumun pozisyonunun gerekliliği yanında padişah II. Abdülhamid'in yaveri ve güvenilir paşalarından olması hasebiyle Yunan seferinde Osmanlı askerinin hareketinde etkin bir rol oynamıştır.¹⁴

Sultan II. Abdülhamid'in gözde paşalarından biri olarak bilinen ve kariyeri boyunca hep önemli makamlarda idarecilik yapma imkânına sahip olan Müşir Mustafa Zeki Paşa, doğrudan bir yüksek lisans tezine konu olmakla beraber söz konusu bu çalışmada Zeki Paşa'nın daha ziyade şahsiyeti, görevleri ve eserleri üzerinde durulduğu tespit edilmiştir¹⁵. II. Meşrutiyetin ilanı ile beraber gelişen hadiseler çerçevesinde Zeki Paşa'nın görevlerinden azledilmesi, Harbiye Nezareti'ndeki tutukluluk süreci, bu süreçte tüm mal varlığı üzerine basında çıkan haberler, devlete ait olan malları iade etmesi ve serbest bırakılması, akabinde Otuzbir Mart Vakası'na kadar Büyükdada'daki konağındaki zorunlu ikamet dönemi süreçlerine ilgili çalışmada yer verilmemiştir. Diğer taraftan II. Meşrutiyet dönemindeki siyasi sürgünleri konu edinen bir doktora çalışmasında ise doğrudan olmasa da Kanun-i Esasi'nin ilanı ile beraber gelişen hadiseler çerçevesinde Zeki Paşa'nın yaşadıkları, kendisiyle beraber aynı süreçten geçen devr-i sabık bazı paşalar ile beraber irdelendiği tespit edilmiştir. Ancak doğrudan ya da dolaylı yapılan çalışmalarda, çalışmamıza konu olan hadiseler kapsamlı bir şekilde yer verilmemiştir. Bu bakımdan bu çalışmanın amacı; Zeki Paşa'nın, müşirlikten sürgüne nasıl bir süreç yaşadığını ve

10 Tophane-i Âmire Müşiriyeti ve Zeki Paşa'nın müşirlik yılları için ayrıntılı bk. Çevik Azap, *Tophane-i Âmire Müşiriyeti*, 102-113; Zeki Paşa'nın Tophane Müşirliği'nin başında bulunduğu süre boyunca boğazların müdafaasında önemli bir askeri teçhizat olan torpidoların kullanılmasına dair bir örnek için bk. BOA, Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi ATASE, 110-9-1-4/11-9-7, lef 3.

11 BOA, ATASE, 110-9-1-4/57-13-1; BOA, ATASE, 110-9-1-4/71-4-4; BOA, ATASE, 110-9-1-4/30-97-4, lef 3.

12 BOA, ATASE, 110-9-1-4/123-54-3, lef 4; BOA, ATASE, 110-9-1-4/17-35-6; BOA, ATASE, 110-9-1-4/59-22-7, lef 10.

13 BOA, Yıldız Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK) 53/72; BOA, Y.MTV. 154/116.

14 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE) 14/171.

15 Aleyna Ofluoğlu, *Mustafa Zeki Paşa'nın Askeri Mektepler Nazırlığı ve Tophane-i Amire Müşirliği Görevleri Üzerine Bir İnceleme* (Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2023)

akıbetinin ne olduğunu ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle Zeki Paşa'nın kısa biyografisi verilerek müşir olana kadar ve müşir olduktan sonra hangi vazifelerde bulunduğu değinilecektir. Sonrasında ise Zeki Paşa'nın, II. Meşrutiyet'in ilanıyla beraber kaderinin nasıl değiştiği, Sultan II. Abdülhamid döneminin diğer bazı devlet adamlarıyla beraber tutuklanma süreci, büyük servet sahibi olmasında payı olan vakıf mallarını zorunlu iade etme süreci, Otuzbir Mart Vakası sonrasında Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanarak Rodos'a sürgün edilmesi gibi meseleler ayrıntılarıyla ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın kaynakları; Osmanlı arşiv belgeleri, Zeki Paşa'nın II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren bir aya yakın süren tutukluluk sürecini takip edebildiğimiz dönemin yerli basını ve ve ilgili literatürden oluşacaktır.

Kanun-i Esasi'nin İlanı ve Zeki Paşa'nın Azledilmesi

Sultan II. Abdülhamid, Doksanüç Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin mağlubiyetle neticelenmesi üzerine 13 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı süresiz bir şekilde tatil etmiş,¹⁶ meşruti idareyi askıya almasının ardından, tam otuz yıl mutlak hükümlerini devam ettirmiştir.¹⁷ Ancak Sultan II. Abdülhamid'in uzun yıllar süren mutlak hükümlerini, 1908 yılında muhalif güçlerin Rumeli'de yoğunlaşan faaliyetleri neticesinde sona erecektir. Nitekim 22 Temmuz 1908 tarihine gelindiğinde, Rumeli'deki hadiselerin kontrolden çıkması üzerine Sultan II. Abdülhamid, Jön Türklerin eğilimlerine bir ödün olarak¹⁸ evvela olayların yatıştırılmasında etkinlik göster[e]meyen Avlonyalı Ferid Paşa'yı Sadaret'ten azletmiş ve Ferid Paşa'nın yerine 22 Temmuz 1908'de Said Paşa'yı getirmiştir.¹⁹ Sultan II. Abdülhamid bu değişiklikle beraber uzun yıllardır Seraskerlik makamında bulunan Rıza Paşa'yı gözden

16 Mehmet Akif Aydın, "Kanun-i Esasi", *İslam Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 328-330; Feyzullah Uyanık, *Serasker Mehmet Rıza Paşa* (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2012), 137.

17 Ancak uzun yıllardan beri, yurt dışında faaliyetlerini yürüten istibdad aleyhtarı gruplar, İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşerek muhalif faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Devleti kurtarmak adına teşkilatlanan bu kimseler, bilhassa Rumeli'de örgütlenme fırsatı elde ederek meşruti idarenin yeniden getirilmesi için faaliyete girişmişlerdir. Bk. Zekeriya Kurşun, *Küçük Said Paşa: Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri (1838-1914)* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1991), 110-112. Rumeli'deki hadiselerin seyrinin ayrıntıları için bk. Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 200-201. Özellikle 1908 yılının Haziran ayı içerisinde bu grup taraftarları, devletin içinde bulunduğu zor durumların, meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi halinde atlatılabileceğini ilan etmişlerdir. Bu kapsamda İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyeti ilan ettirmek için ihtilal hazırlıklarına başlamıştır. Bk. BOA, İrade Dosya Usulü (İ.DUİT.) 190/61; Kurşun, *Küçük Said Paşa: Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri (1838-1914)*, 110-112; Hüseyin Özdemir, *Demokrasi Tarihimizde İttihad ve Terakkili Yıllar* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2016), 84.

18 Sina Akşin vd, *Çağdaş Türkiye 1908-1980 Türkiye Tarihi 4* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1992), 30.

19 BOA, İ.DUİT. 190/61; Kurşun, *Küçük Said Paşa: Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri (1838-1914)*, 110-112; Özdemir, *Demokrasi Tarihimizde İttihad ve Terakkili Yıllar*, 84; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), IX: 39.

çıkarmış, Kanun-i Esasi'nin ilanından bir gün önce Said Paşa'nın Sadaret'e getirildiği aynı gün Serasker Rıza Paşa'yı da azletmiştir²⁰.

İstanbul'da yeni kabineyi kurma göreviyle Sadaret makamına getirilen Said Paşa, çalışmalara başlarken Rumeli'de hadiselerin tamamen kontrolden çıkması üzerine Sultan II. Abdülhamid²¹, Sadaret'te yaptığı değişiklikten bir gün sonra yani 23 Temmuz 1908'de seçimler yapılacağını, Meclis-i Mebusan'ın toplanacağını ve meşrutiyeti yürürlüğe koyacağını kabul ederek ve Kanun-ı Esasi'yi ilan etmiştir²².

23 Temmuz'dan evvelki dönem, devr-i sabık adıyla anılmış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti bu dönemin kusurlarını padişah Abdülhamid'e değil de jurnalcilere isnat ederek padişahla milletin arasına giren ve bunca fenalıkları icra edenler olarak, jurnalciler hedef gösterilmiştir²³.

Diğer taraftan Sadrazam Said Paşa, Kanun-i Esasi'nin ilanının hemen akabinde yeni kabineyi oluşturana kadar azlettirebildiği Serasker Rıza Paşa haricinde mevcut Meclis-i Vükela ile çalışmaya başlamıştır. Buna göre mevcut kabinede, Sadrazam Said Paşa, Serasker Rıza Paşa'nın yerine Harbiye nazırı unvanıyla Ömer Rüşdü Paşa, Tophane Müşiri Zeki Paşa, Şura-yı Devlet Riyaseti'ne Hasan Fehim Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Adliye Nazırı Tevfik Paşa, Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa, Maliye Nazırı Mehmed Ziya Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Zeki Paşa, Maarif Nazırı Haşim Paşa bulunmaktadır²⁴. Ancak Said Paşa'nın teminat almasına rağmen kabineyi istediği kişilerden teşekkül ettirememesinin faturası ağır olmuştur. Zira idare-i sabıkadan olup da İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından sevilmeyen güya lekeli nazırların varlığı, hoş karşılanmamıştır²⁵.

Sultan II. Abdülhamid, Sadrazam ve Serasker paşaların azliyle ve de Kanun-i Esasi'yi ilan etmesinin etkisiyle halkın tansiyonunun düşeceğini düşünmüşse de İttihat ve Terakki Cemiyeti ve taraftarları bilhassa basın yoluyla uzun yıllardır devletin en önemli makamlarında oturan

20 BOA, İ.DUİT. 190/61. Sultan II. Abdülhamid'in gözdesi Serasker Rıza Paşa'yı azletmesinde, Sadaret makamını tekliif ettiği Said Paşa'nın etkisi oldukça yüksektir. Zira Said Paşa, Sadaret makamını kabul etmesi durumunda vükelayı istediği şahıslardan seçeceğine dair Sultan II. Abdülhamid'den teminat almıştır. Dolayısıyla Said Paşa, Sadaret makamına getirilmesiyle beraber birlikte çalışmaktan haz etmediği Serasker Rıza Paşa'nın azledilmesini sağlamıştır. Bk. Kurşun, *Küçük Said Paşa: Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri (1838-1914)*, 112; Seraskerlik makamı da lağvedilerek daha evvel de olduğu gibi kurum Harbiye Nezareti'ne tahvil edilmiştir. Harbiye Nezareti'nin başına ise padişah yaverlerinden Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Ömer Rüşdü Paşa tayin edilmiştir. Bk. Sabah no:6762, 10 Temmuz 1324 [23 Temmuz 1908], 1. Böylelikle Serasker Rıza Paşa, on altı yıl on ay on dört gün süren Seraskerlik vazifesinin ardından, son Osmanlı Seraskeri olarak tarihe geçmiştir. Bk. Uyanık, *Serasker Mehmet Rıza Paşa*, 142-143; Muhammet Veysel Zortul, *Son Serasker*, (İstanbul: İskenderiye Kitap, 2015), 273.

21 Olayları yatıştırmak üzere Selanik ve Manastır'a giden kuvvetler, ihtilalcilere engel olmak şöyle dursun, onların taraflarına geçiyorlardı. Bk. Kurşun, *Küçük Said Paşa: Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri (1838-1914)*, 113-115; Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 222.

22 François Geogon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 554.

23 Keza Kanun-i Esasi'nin ilanından sonraki ilk Cuma selamlığında millet, Sultan Abdülhamid'e bağlılığını beyan etmiş ve ona dair herhangi bir fenalığa girililmek kastının olmadığını göstermiştir. Bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, 12-13.

24 Aykut Kansu, *1908 Devrimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 161; Kurşun, *Küçük Said Paşa: Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri (1838-1914)*, 112-113.

25 Kurşun, *Küçük Said Paşa: Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri (1838-1914)*, 112-113.

diğer paşaların peşine düşmüşler ve onların bir an evvel azledilmeleri için âdeta bir kamuoyu oluşturmuşlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir nevi kamuoyu sözcüsü gibi hareket eden Tanin Gazetesi, henüz ilk sayısında, gelinen noktada Osmanlı Hükümeti'ni halkın isteği ve beklentisi doğrultusunda yapılacak olan değişikliklerin icra edilmesini geciktirmekle itham etmiştir. Tüm olanlara rağmen saray erkanından İzzet Holo Paşa, Başkâtip Tahsin Paşa gibi isimlerin padişahın etrafından henüz uzaklaştırılmadığı ve bu sebeple halkın Bâbîâli'ye itimat etmediği ileri sürülmüştür. Yazının devamında Bâbîâli'nin, halkın Kanun-i Esasi hükümlerinin uygulanacağına ikna edilmesi, içeride ve dışarıda güven oluşturması gerekliliği ifade edilmekle birlikte hükümetin neden harekete geçmediği, istenmeyen saray erkanının neden padişahın etrafından uzaklaştırılmadığı, Tophane Müşiri Zeki ve Bahriye Nazırı Hasan Rami paşaların ve diğerlerinin neden değiştirilmediği tenkit edilmiştir²⁶. Üstelik bu makamları gazetenin ifadesiyle “*zabt eden*” idarecilerin hâlâ Meclis-i Vüleka'ya geldikleri ve halkın bu isimlerin Meclis-i Vükela'ya kabul edilmelerinin milletin tansiyonunun iyice yükselmesine neden olduğu da beyan edilmiştir²⁷. Nitekim Sultan II. Abdülhamid döneminden kalma bu isimlerden Tophane Müşiri Zeki Paşa, Meclis-i Vükela'ya gitmek üzere Bâbîâli'ye geldiğinde ve de meclis müzakerelerinde bulunduğu sırada, Bâbîâli önünde bekleyen ahali tarafından şiddetli hakaretlere maruz kalmıştır²⁸.

Bu tepkiler, takip eden birkaç gün içinde meyvesini vermiş ve kurumlar nezdinde azledilmeler başlamıştır. Evvela Tophane Müşirliği ile birlikte Mekatib-i Askerî Nazırı olan Zeki Paşa'nın yardımcısı konumunda olan Mekatib-i Askerî Müfettişi İsmail Paşa, azledilmiştir. İsmail Paşa'nın azli, İkdâm Gazetesi'nin ilgili nüshasında, mekteplerde hafiyelik usulünü ihdas ederek askerî kuvvetleri gammazlıkla mahvetmek teşebbüsünde bulunan ve senelerden beri bu minval üzerine faaliyetleri olan bir kişi olarak görülmesi nedeniyle, büyük bir sevinçle 28 Temmuz 1908'de kamuoyuna duyurulmuştur²⁹. Takip eden bir iki günde sıra, Sultan II. Abdülhamid'in gözdesi paşalara gelmiş ve Kanun-i Esasi ilan edilmesine rağmen hâlâ makamlarında tutulması halk tarafından büyük bir infialle karşılanan paşalar, görevlerinden azledilmeye başlamıştır. Bu anlamda sıra, Serasker Rıza Paşa'dan sonra başı çeken Tophane-i Âmire Müşiri ve Umum Mekatib-i Askeriye Nazırı Zeki Paşa'ya gelmiştir. 5 Kasım 1883'te Askerî Mektepler Nazırlığı'na ve 30 Ağustos 1891 tarihinde Umum Mekatib-i Askeriye Nazırlığı da uhdesinde kalmak üzere Tophane Müşirliği'ne getirilen Zeki Paşa, 30 Temmuz 1908'de her iki görevinden de azledilmiştir³⁰. Bu azille, Zeki Paşa'nın yirmi beş yıldır aralıksız

26 Emrah Sert, *Tanin Gazetesi'nin Penceresinden Osmanlı İç Siyaseti (1908-1909)* (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Üniversitesi, 2018), 30; Tanin no: 1, 19 Temmuz 1324 [1 Ağustos 1908], 1.

27 Tanin Gazetesi ilgili yazıyı 1 Ağustos 1908 tarihli sayısında yayınlasa da makale birkaç gün öncesinde kaleme olunmuş olacak ki 30 Temmuz 1908'de Tophane Müşiri Zeki Paşa görevinden azledilmiş olmasına rağmen azledilmeyen paşalar arasında zikredilmiştir. Tanin no: 1, 19 Temmuz 1324 [1 Ağustos 1908], 1.

28 Sabah no: 6770, 18 Temmuz 1324 [31 Temmuz 1908], 4.

29 İkdâm no: 5091, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], 2.

30 Zeki Paşa'nın Tophane Müşirliği'nden alınmasıyla yerine padişah yaverlerinden Topçu Feriki Rıza Paşa getirilmiştir. Bk. BOA, Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO.) 3370/252697; BOA, İ.DUİT. 7/53, Lef 2.

devam ettirdiği Umum Mekatib-i Askeriye Nazırlığı ile on yedi yıldır devam eden Tophane Müşirliği dönemleri sona ermiştir. Tophane-i Âmire Müşiriyeti bu tarihten itibaren lağvedilmiş ve Tophane-i Âmire Nezareti adı altında Seraskerlik yerine tesis edilen Harbiye Nezareti'ne bağlanmıştır. Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın yerine Tophane Nazırı unvanıyla Topçu Birinci Feriki *yaveran-ı hazret-i şehriyariden atufetli* Rıza Paşa tayin edilmiştir³¹. Aralıksız bilfiil on yedi yıl Tophane Müşiri olan Zeki Paşa, muazzam büyüklükte ve askerî önemi haiz bir kurumun son müşiri olarak tarihteki yerini almıştır³².

Tophane Müşirliği'nin, lağvedilmesiyle müstakil idari hüviyeti sona erdirilerek Harbiye Nezareti'ne bağlanması, Tophane-i Âmire'nin Meclis-i Vükela'dan da silinmesi anlamına gelmektedir. Zira idare-i sabıkada Tophane Müşirliği ile ilgili meseleler, bizzat Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın varlığı ile temsil edilmekte iken yeni oluşturulan meşrutî idarenin Meclis-i Vükela'sında Tophane ile ilgili meseleler, kurumun Harbiye Nezareti'ne bağlanması nedeniyle Harbiye Nezareti vasıtasıyla görüşülmeye başlanmıştır³³.

Tophane-i Âmire Müşiri ve Umum Mekatib-i Askeriye Nazırı Zeki Paşa'nın azledildiği bilgisi hem ulusal basında hem de yabancı basında ilgi görmüştür³⁴. Zeki Paşa'nın Tophane Müşirliğinden azledilmesiyle beraber müşiriyetin lağvedildiği ve Zeki Paşa'nın yerine tayin edilen Birinci Ferik Rıza Paşa'nın memuriyetinin unvanının, Tophane-i Âmire Nazırı olduğu kamuoyuna duyurulmuştur³⁵.

Zeki Paşa'nın Tutuklanması

Mustafa Zeki Paşa'nın görevlerinden azledilmesini takip eden gün Sadrazam Said Paşa, meşrutî yönetimin ilk kabinesini oluşturmuş ve bu kabine, 1 Ağustos 1908'de padişahın hatt-ı hümayunuyla açıklanmıştır. Ancak Said Paşa'nın açıkladığı Meclis-i Vükela'da birtakım değişiklikler olmakla beraber eski idareden bilhassa Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa'nın görevinde tutulması³⁶ hem İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının hem de halkın büyük

31 BOA, İ.DUİT. 7/53, Lef 2; 1832 yılında Müşiriyet olarak tesis edilen Tophane-i Âmire, bir yıl gibi bir sürenin ardından da İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti adı altında Harbiye Nezareti'nin bir birimi olarak I. Dünya Savaşı yıllarına kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Bk. BOA, BEO. 3370/252697; BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 130/33.

32 Tophane-i Âmire Müşiriyeti ve Zeki Paşa'nın müşirlik yılları için ayrıntılı bk. Çevik Azap, *Tophane-i Âmire Müşiriyeti*, 102-113.

33 BOA, İ.DUİT. 7/53, Lef 4.

34 Monitör Gazetesi ilgili sayısında, Tophane Müşiri ve Mekatib-i Askeriye Nazırı Zeki Paşa'nın azledildi haberini yayınlamıştır. Monitör Gazetesi'nin ilgili haberi için bk. Sabah no: 6769, 17 Temmuz 1324 [30 Temmuz 1908], 3; Sabah no: 6770, 18 Temmuz 1324 [31 Temmuz 1908], 1.

35 Sabah no: 6770, 18 Temmuz 1324 [31 Temmuz 1908], 4; Tophane-i Âmire Müşiriyeti'nin lağvedilmesi ile kurum Tophane-i Âmire Nezareti unvanı ile Harbiye Nezareti'ne bağlanmıştır. Müşir Zeki Paşa'nın azliyle yerine atanan Topçu Ferik Rıza Paşa, Tophane-i Âmire Nazırı unvanı ile tayin edilmiştir. Bk. Çevik Azap, *Tophane-i Âmire Müşiriyeti*, 109.

36 Kurşun, *Küçük Said Paşa: Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri (1838-1914)*, 116-118.

tepkisiyle karşılanmıştır³⁷. Kamuoyunda oluşan memnuniyetsizlik üzerine Said Paşa 4 Ağustos 1908'de Sadaret makamından istifa etmiştir³⁸.

Sadrazam Said Paşa'nın istifası üzerine daha evvel de bu makamda bulunmuş olan Kıbrıslı Kâmil Paşa, 6 Ağustos 1908'de Sadaret makamına getirilmiştir³⁹. Kâmil Paşa, göreve başlar başlamaz başta sabık Serasker Rıza Paşa olmak üzere idare-i sabıkadan kalma bazı paşaların ve kişilerin tutuklanması yoluna gitmiştir. Bu tutuklamalarda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkisi olduğu bilinmektedir⁴⁰. Zira sürecin başından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve de halkın odak noktasında olan bu paşaların azilleri ve de bir nevi zorunlu istifaları ne İttihat ve Terakkicilerin ne de halkın tansiyonunun düşmesine tesir etmemiştir. Bu sefer, uzun yıllardır bu makamlarda idarecilik yapma imkanına sahip olan bu paşaların bilinen servetleri, söz konusu bu paşalara duyulan nefretin bir kat daha artmasına neden olmuştur. Üstelik bu yüksek tansiyona rağmen Sultan Abdülhamid'in, bu paşaları etrafından uzaklaştırmadaki esnekliği, ahalinin saldırgan tutumunun daha fazla artmasına sebebiyet vermiştir. Hele ki Kanun-i Esasi'nin ilanı üzerine İkinci Mabeyn Kâtibi İzzet ile Orman ve Meadin Nazırı Selim Melhame paşaların firar etmeleri galeyanı ateşleyen gelişmeler olarak yer almıştır⁴¹. Bu gelişmelerin üzerine idare-i sabıkadan sabık paşalarla alakalı basında çıkan haberler de tansiyonun bir kat daha fazla yükselmesinde etkin olmuştur. Zira Millet ve Tanin gazetelerinin ilgili sayılarında, sabık Tophane-i Âmire Müşiri Zeki Paşa, Serhafiye Zülüflü İsmail Paşa'nın

37 Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, 13; Akşin vd., *Çağdaş Türkiye Tarihi 1908-1980*, 30. Ayrıca hatt-ı hümayunda Harbiye ve Bahriye nazırlarını padişahın atayacağı hükmü, meşrutiyetin esaslarına aykırı olarak değerlendirilmiştir. Said Paşa, kendisinin iradesi dışında bizzat padişah II. Abdülhamid'in isteğiyle Bahriye ve Harbiye nazırlarının atanma yetkisi nedeniyle tepkilerin odak noktasında olan isim olmuştur. Tepkilerin artması neticesinde 3 Ağustos 1908'de Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Şura-yı Devlet Reisi Turhan Paşa, Maliye ve Nafia nazırları istifa etmiş ve tartışmaların odak noktasında olan ve tansiyonun yükselmesinde doğrudan etkili olan Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa azledilmiştir. Aynı gün istifası kabul edilmeyen Sadrazam Said Paşa'nın istifasını tekrarlaması üzerine, istifası 4 Ağustos 1908'de kabul edilmiştir. Said Paşa'nın yerine Sadaret'e getirilen Kâmil Paşa, yeni kabineyi kurmuştur. Bk. Mustafa Özden, *II. Meşrutiyetin İlanı (Öncesi ve Sonrası)* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000), 67; Kurşun, *Küçük Said Paşa: Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri (1838-1914)*, 118-119. Sadrazamlık'tan istifa eden Said Paşa'nın istifası, kamuoyunda yerinde bir karar olarak karşılanmıştır. Millet Gazetesi ilgili sayısında istifa eden Said Paşa'nın, Sadaret'te bulunduğu süre boyunca millet yararına bir iş göremediğini yazmıştır. Bk. Millet, no:3, 25 Temmuz 1334 [7 Ağustos 1908], 1.

38 Said Paşa'nın bu Sadrazamlığı on üç gün sürmüştür. Said Paşa'nın yerine Sadaret'e getirilen Kâmil Paşa, yeni kabineyi kurmuştur. Bk. Mustafa Özden, *II. Meşrutiyetin İlanı (Öncesi ve Sonrası)* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000), 67; Kurşun, *Küçük Said Paşa: Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri (1838-1914)*, 118-119. Sadrazamlık'tan istifa eden Said Paşa'nın istifası, kamuoyunda yerinde bir karar olarak karşılanmıştır. Millet Gazetesi ilgili sayısında istifa eden Said Paşa'nın, Sadaret'te bulunduğu süre boyunca millet yararına bir iş göremediğini yazmıştır. Bk. Millet, no:3, 25 Temmuz 1334 [7 Ağustos 1908], 1.

39 BOA, İ.DUİT. 190/62; Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, haz. Faik Reşit Unat (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960), 8; Özdemir, *Demokrasi Tarihimizde İttihat ve Terakkili Yıllar*, 85. Kâmil Paşa'nın Sadaret'e getirilmesi Bâbiâli ile Saray, Osmanlı bürokrasisi ile sultanlar arasında yeni bir safhanın ilk adımıdır. Zira Kâmil Paşa'nın atanmasıyla, iktidar üç otorite arasında paylaşılır. Bunlar; Saray, Bâbiâli, İttihat ve terakki Cemiyeti'dir. Bk. Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 560.

40 Zortul, *Son Serasker*, 274.

41 BOA, BEO. 3544/265748.

eniştesi Bâbüali Tercüman Odası Serhafiyesi Mazhar Efendi, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa ile Ebulhüda Efendi'nin firar etmek üzere hazırlık halinde oldukları yazılmıştır⁴². Sabık paşalar hakkında çıkan bu gibi haberler ilgili makamların gereğini yapmak üzere harekete geçmesini sağlamakla beraber ahalinin bu konudaki reaksiyonunu yükseltmiştir⁴³. Böyle gergin bir vaziyette, Kâmil Paşa'nın söz konusu paşalarla ilgili aldığı tutuklama kararı, halk tarafından desteklenen bir dizi hareketin tetikleyicisi olmuştur. Evvela sabık Bahriye Nazırı Hasan Rami, sabık Şehremini Reşid ve sabık Dâhiliye Nazırı Memduh paşalar tutuklanmıştır⁴⁴. Ardından ahali, 5 Ağustos 1908 gecesi, firar etmelerinden çekindikleri diğer paşaların tutuklanmaları için kalabalık gruplarla Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, Tophane Müşiri Zeki Paşa, Ebulhüda Efendi gibi isimlerin hanelerine giderek bu paşaları Bâb-ı Zabtiye'de tevkif ettirmişlerdir⁴⁵. Ayrıca görevinden azledilmesi sonrasında Vaniköy'de bulunan yalısına çekilen sabık Serasker Rıza Paşa da 6 Ağustos 1908'de sahile yanaşan bir polis teknesiyle alınmış ve Zabtiye Nezareti'ne götürülerek diğer paşalarla beraber tevkif edilmiştir⁴⁶.

İdare-i sabıka zamanında Sultan II. Abdülhamid'in gözdesi olan bu paşaların halkın şiddetli tahrikleri neticesinde evlerinden alınışları, ilerleyen günlerde gazetelerde ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Buna göre tutuklamalar şu şekilde cereyan etmiştir: Beyoğlu Mutasarrıf Muavini Vali Bey'den Zabtiye Nezareti'ne 5 Ağustos 1908 tarihinde gelen telgrafta "akşamüzeri ahalinin Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'nın Nişantaşı'nda bulunan konağının önünde toplandığı, kapı ve pencereleri kırdığı ancak onları durdurmanın mümkün olmadığı" haber verilmiştir. Diğer taraftan aynı saatlerde sabık Tophane Müşiri ve Askerî Mektepler Nazırı Zeki Paşa'nın da evinde revolverle intihara teşebbüs edip ailesi tarafından engellendiği, firar etmeye bir yol ararken orada muhafazasında bulunan polis nokta memurlarına para vermeye kalkıştığı, Beşiktaş Serkomiserliği'nden haber verilmiştir. Diğer taraftan gece saat beş buçuğa doğru Bâb-ı Zabtiye'ye getirilen Zeki Paşa, tutuklanma hadisesini anlatırken "hanemden beni çıkardılar, ahali yoktu. İki jandarma ile buraya geldim" ifadelerini kullanmıştır. Zeki Paşa, cebindeki anahtar polis müdürüne teslim etmiştir. Paşa'nın cüzdanında seksen beş lira kadar bir para bulunduğu da tutanağa eklenmiştir⁴⁷.

42 Tanin no:5, 23 Temmuz 1324 [5 Ağustos 1908], 4; Hasan Ali Polat, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Sürgünler (1908-1918) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 166*. Ebulhüda Efendi, Sultan II. Abdülhamid'in Pan-İslamcı danışmanı ve bilhassa 1895 ve 1896 Ermeni olaylarını kıskırtmasıyla bilinen Şeyh Abu-l-Hüda'dır. Bk. Kansu, *1908 Devrimi*, 188.

43 "İrkab ve sırkat" ile milletin mallarını ele geçiren bu paşaların firar etmelerine meydan verilmeden tutuklanmaları için Sadrazam Kâmil Paşa'nın çıkarttığı tutuklama kararı sonrasında gereğinin yapılması Zabtiye Nezareti'ne ve oradan da Üsküdar ve Beyoğlu mutasarrıflıklarına bildirilmiştir. Bk. BOA, BEO. 3372/252870, Lef2; Tanin no:5, 23 Temmuz 1324 [5 Ağustos 1908], 4.

44 Devletin siyasi yazışmalarında söz konusu bu paşaların tutuklanma gerekçeleri, İzzet ve Selim Melhame paşaların firar haberleri üzerine ahalinin bu paşalardan bazılarının hanelerine hücum etmelerinden dolayı bu paşaların muhafaza altına alınması ihtiyacından ileri gelmektedir. Bu nedenle bahsi geçen paşalar Harbiye Nezareti'ne getirilmiştir. Bk. BEO. 3544/265748; Millet, no:3, 25 Temmuz 1334 [7 Ağustos 1908], 3.

45 Sabah no: 6777, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], 2; Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak' anıvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, 13.

46 Uyanık, *Serasker Mehmet Rıza Paşa*, 146.

47 İkdam no: 5101, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], 1; Millet, no:3, 25 Temmuz 1334 [7 Ağustos 1908], 3.

Resim 3. Zeki Paşa'nın Millet Gazetesi'nde Yer Alana Portresi. Millet, no:3, 25 Temmuz 1334 [7 Ağustos 1908], s. 3.

Önce Zabtiye Nezareti'ne getirilen Zeki Paşa, Rıza Paşa, Tahsin Paşa, Memduh Paşa, Hasan Rami Paşa ve diğer devr-i sabık yöneticileri, ahali tarafından bir saldırı yapılması ihtimaline karşı hükümet tarafından emniyet altına alınarak⁴⁸ bir müfreze süvari askerinin muhafazası altında gece saat yedi buçukta Merkez Kumandanlığı'na yani Harbiye Nezareti'ne götürülmüşlerdir. İlk anda ayrı ayrı odalara konulan⁴⁹ paşalar, sonrasında Harbiye Nezareti'nden gelen emir üzerine iki odaya nakledilmişlerdir. Kendilerine, hanelerinden birer yatak ile hizmetlerini görmek ama dairelerinden çıkmamak üzere birer de uşak tayin edilmiştir⁵⁰.

Zeki Paşa'nın burada yapılan ilk sorgusunun ayrıntıları Sabah Gazetesi'nde yapılan bir haberde yayınlanmıştır. Buna göre; Zeki Paşa'nın, yetmiş bin lira kadar nakit parasının olduğunu ancak Zeki Paşa'nın bu parayı hangi bankada tuttuğunun anlaşılamamış olmasından dolayı tahkikatın devam edeceği yazılmıştır⁵¹.

48 Tanin no: 7, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], 3.

49 BOA, Zabtiye (ZB.) 484/96; Sabah no: 6777, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], 2; Millet, no:3, 25 Temmuz 1334 [7 Ağustos 1908], 3; İkdâm no: 5101, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], 1.

50 İkdâm no: 5101, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], 1.

51 Zeki Paşa gibi tutuklu diğer paşaların servetleri de yapılan bu sorgulamada tahkik edilmiştir. Örneğin sabık Serasker Rıza Paşa, yüz yirmi bin lirayı aşan nakit parasının olduğunu ve söz konusu bu meblağı harp olması durumunda devlete bağışlamak üzere bankada tuttuğunu beyan etmiştir. Bununla beraber Serkurena'dan sabık Rağıp Paşa'nın serveti hakkında diğerleri gibi "*millet ve devleti ezmek, ihanet etmek suretiyle kazandığı servet gayr-i kabil tadad bir miktardadır*", ifadeleri kullanılmıştır. Ayrıca aynı haberde sabık Dâhiliye Nazırı Memduh ve Şehremini Reşid Paşa'nın servetleri hakkında tahkikatın devam ettiği de eklenmiştir. Bk. Sabah no: 6777, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], 2.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin basın yayın organı olarak yayın yapan Tanin Gazetesi Başyazarı Hüseyin Cahid Bey, 6 Ağustos 1908'de Harbiye Nezareti'ne giderek tutuklu bulunan paşalarla mülakat yapmıştır. Tanin Gazetesi'nin 7 Ağustos 1908 tarihli nüshasında, yaptığı bu mülakatı ve gözlemlerini aktaran Hüseyin Cahid Bey, Süleymaniye Kışlası'nda tutuklu bulunan Zeki, Hasan Rami, Memduh ve Reşid paşaların hepsinin bir odada olduğunu yazmaktadır. Cahid Bey, odada bulunan tutuklu paşaların gayet sakin ve düşünceli halde bulunduğunu, hatta sabık Mabeyn Serkatibi Tahsin Paşa'nın başını bile çevirip bakmadığını yazısına eklemiştir. Hüseyin Cahid Bey, sabık Tophane Müşiri Zeki Paşa ile yaptığı mülakatta Zeki Paşa'nın, Kanun-i Esasi'nin ilanından memnun olduğunu ve kabahatleri varsa onun da Kanun-i Esasi'den evvelki zamana ait olduğunu söyleyerek milletin affına sığındığını ifade etmiştir⁵².

İlerleyen günlerde, tutuklu paşalara ne olacağı büyük bir merak konusu olarak gündemi meşgul etmiştir. Sabah Gazetesi'nin ilgili sayısında tutuklulara ne olacağı hakkında bir yazı kaleme alınmıştır. Haberin ayrıntısında, henüz birkaç gün öncesine kadar mühim makamlarda oturan bu devlet adamlarının, küçük odalarda birarada tutulduklarından bahsedilerek idare-i sabıkanın birer numunesi olan Zeki, Reşid, Tahsin, Rıza paşaların ne duruma düştükleri kamuoyuna lansedilmiştir. Ayrıca bu paşaların durumlarının ne olacağı ile gündemin meşgul olmasının doğal olduğu da ifade edilmiştir. Haberin devamında bahsi geçen paşaların mahkemelerinin ne zaman icra edileceği ne ceza alacakları, akıbetlerinin ne olacağı ve milletin hazinesinden gazetenin ifadesiyle “*ahz u gasb*” ettikleri paraların onlardan nasıl geri alınacağı da sorgulanmıştır⁵³.

52 Hüseyin Cahid Bey, ilgili yazısına: “*Şu çıplak odada karşılarında toprak testi, tek bir bardak ile yer bulamayarak karyolaların üzerine oturmuş bu adamlar o kadar aciz, o kadar sefil, o kadar boynu bükük idiler*” diyerek devam etmiş, idare-i sabıkada makbul olan paşaların şimdi nasıl bir durumda bulduklarını kamuoyuna lanse etmiştir. Bk. Tanin no: 7, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], 3.

53 İlgili yazıda şu ifadelere yer verilmiştir: “*Birkaç gün öncesine kadar her biri koca kâinata sığmayacak kadar muazzam ve muhteşem iken bugün dördü beşi mini mini bir odada küçüle küçüle ceviz kabuğuna sığmayacak dereceye gelmişlerdir*” denilmiştir. Bk. Sabah no: 6779, 27 Temmuz 1324 [9 Ağustos 1908], 2.

Resim 4. Tophane Müşiri Sabık Zeki Paşa'ya Dair Resmedilmiş Bir Kartpostal. Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 1/15-2.

İlgili haberlerde her ne kadar bu paşaların ve diğerlerinin tutukluluk halleri devam etse de aslında sadece Bahriye Nazırı sabık Hasan Rami Paşa hakkında kanunen bir takibata başlanıldığı ve diğerleri hakkında herhangi bir kanuni muamele icra edilmediğinden Hasan Rami Paşa haricindeki paşaların kanunen tutuklu bile addedilemediği yazılmıştır⁵⁴. Nitekim diğer tutuklular hakkında ne yönde muamele icra edileceği resmen kararlaştırılmamıştır. Bu durum karşısında İstinaf Müdde-i Umumiliği, Adliye Nezareti'ne hitaben yazdığı bir yazıda Zeki, Tahsin, Memduh ve Reşid paşaların aleyhlerinde herhangi bir şikâyet olmadığı ve bu nedenle Adliye Nezareti'nde henüz kendilerini müdafaa etmelerine gerek görülmediği yazılmıştır.

54 Tanin no: 7, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], 3.

Ancak mevcut durumda ahaliyi teskin etmek ve de en önemlisi malların tazminat olarak Hazine'ye bırakılmasını sağlamak için bu paşaların hanelerinde tahkikat yapılmasına karar verilmiştir. Bu tahkikatın neticesinde bahsi geçen sabık paşaların, görevlerinin karşılığındaki kazançlarının çok üstünde bir mal varlığı tespit edilmesi halinde, durum karar verilmek üzere Bâbiâli'ye bırakılacaktır⁵⁵.

Bir yandan tutukluluk halleri devam eden paşaların hakkında nasıl bir kanuni müeyyide uygulanacağı tartışılırken diğer taraftan paşaların tutukluluk halleri, kamuoyunun ilgisini çekmeye devam etmiştir. Harbiye Nezareti'nde tutulan paşaların bu süreç zarfındaki halleri zaman zaman haber konusu olmuştur. Örneğin tutukluluk hallerinin ikinci gününde aynı odada tutulan paşaların kendi aralarındaki diyalogları dahi gazete sütunlarına yansımıştır. Sabah Gazetesi'nin ilgili sayısında gazetenin ifadesiyle "*Hainlerin Münazaatı*" başlığı altında, paşaların kendi aralarında gerçekleşen münakaşalarından bir örnek verilmiştir. gazeteye kim ya da kimler tarafından bildirildiği belirtilmeyen söz konusu bu diyaloglara göre; sabık Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa ile sabık Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa karşılıklı münakaşaya tutuşmuşlardır. Bu münakaşanın neticesinde Tahsin Paşa'nın, bu duruma gelmektense ölmenin daha hayırlı olacağını söylediği, aynı odada bulunan Serasker Rıza Paşa'nın ise hiç bu tartışmalara aldrış etmeyip kendi kendine düşünmekte ve cürmünü itiraf etmekte olduğu ifade edilmiştir. Aynı haberin devamında sabık Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın o sırada intihar etme derecesine geldiği ve kendisine bir revolver verilmesini istirham ettiği belirtilmiştir⁵⁶. Yine aynı gazetenin bir sonraki sayısında, Sabık Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın tutuklu halinin üçüncü gününde intihar etmek için kendisine bir revolver getirecek olan şahsa altmış bin lira vermeyi vaat ettiği yazılmıştır⁵⁷. Zeki Paşa'nın intihar etmek eğiliminde olduğu bahsi, farklı farklı zamanlarda karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak 5 Ağustos gecesi Zabtiye Nezareti'ne götürülmek üzere kendi hanesinden alınmadan evvel kendi revolveriyle intihara teşebbüs ettiği ancak ailesi tarafından engellendiği yazılmış olup Harbiye Nezareti'ndeki tutukluluk günlerinde evvela oradaki görevlilerden canına kıymak için bir revolver getirilmesini istirham etmiş, akabinde de kendisine revolver getirecek şahsa bir miktar para vaat ettiği gazete haberlerinde yer almıştır. Olayın kahramanı Zeki Paşa'nın ilgili yılları ihtiva eden herhangi bir hatıratının olmaması, basında çıkan intihar eğilimi haberlerine ihtiyatlı yaklaşılmasını gerekli kılmaktadır.

Zeki Paşa'ya Yöneltilen Suçlamalar

Peki padişah II. Abdülhamid'in gözde paşalarından biri olan ve ona olan yakınlığı sayesinde uzun yıllar Osmanlı Devleti'nin en önemli makamlarında idarecilik yapma fırsatı yakalayan

55 Tanin no:8, 26 Temmuz 1324 [8 Ağustos 1908], 3.

56 Haberi ayrıntısında Zeki Paşa'nın intihar için revolver talebine: "*senin ölmeğin bizim için hiç mesabesindedir. Şu kadar ki kanun seni isticvab edeceğinden hainliğin tezahür edinceye kadar bize vücudunun lüzumu vardır. Andan sonra ne olur isen ol*" ifadeleriyle cevap verildiği eklenmiştir. Bk. Sabah no: 6778, 26 Temmuz 1324 [8 Ağustos 1908], 2.

57 Sabah no: 6779, 27 Temmuz 1324 [9 Ağustos 1908], 3.

sabık Tophane Müşiri ve Askerî Mektepler Nazırı Zeki Paşa'nın kusuru neydi? İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları ve halk neden Zeki Paşa'ya karşı tepkiliydi? Sadece padişah Abdülhamid'e olan yakınlığı nedeniyle mi büyük tepki toplamıştı yoksa uzun yıllardır ifa ettiği mühim vazifelerinde görülen aksaklıklar mı Zeki Paşa'ya karşı tepkilerin yoğunlaşmasına neden olmuştu? Bu kapsamda döneme tanıklık eden basında Zeki Paşa hakkında çıkan haberler ve buna karşılık Zeki Paşa'nın azledilmesinden sonraki süreçte bizzat kaleme aldığı ve basına sunduğu mektuplar kamuoyunun Zeki Paşa hakkında neler düşündüğünü okuyabilmemiz açısından önemlidir.

Zeki Paşa, 30 Temmuz 1908'de görevden alındığı gün İkdam Gazetesi'ne bir mektup ulaştırmıştır. İkdam Gazetesi, 31 Temmuz 1908 tarihli sayısında Zeki Paşa'dan gelen bu mektubu, “*Zeki Paşa'nın Mektubu*” başlığı ile yayınlarak karşılıklı devam edecek bir münakaşanın ilk adımını atmıştır. Zeki Paşa mektubunda, kendisi hakkında basında yer alan haberlere asla müstahak olmadığını ve padişah tarafından ilan edilen Kanun-ı Esasi'nin faydalarının herkesten daha fazla idrakinde olduğunu ifade etmiştir. Görevi dolayısıyla sorumlu olduğu askerlerin nizamlarının korunması ve padişah II. Abdülhamid'in emniyetinin muhafazasının lüzumuna kendini adanmış biri olduğundan, söylediği sözleri yanlış ifade etmekten başka bir kusurunun olmadığını da ayrıca beyan etmiştir. Diğer yandan gelinen noktada şüphelerin bertaraf edilmesi ve mevcut galeyana bir an evvel bastırılması için Meclis-i Mebusan'ın en kısa sürede toplanmasını arzu ettiğini de sözlerine eklemiştir. İkdam Gazetesi, Zeki Paşa'nın mektubunu aynen yayınlamakla beraber mektubun altına Zeki Paşa'ya ağır eleştirilerde bulunan karşı bir yazı yazmıştır. Buna göre Zeki Paşa'nın jurnalciliğe ve hafiyeciliğe göz yumması, her daim şiddete başvurması ve kendisinin beyanının aksine askerî öğrencilerin düzenlerinin muhafazasında başarılı olamadığı gibi hususlar ilgili yazıda ağır şekilde eleştirilmiştir. Üstelik yazının devamında Zeki Paşa'nın Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan hakkındaki sözlerinin de samimiyetsiz görüldüğü ifade edilmiştir⁵⁸.

Sabık Müşir Zeki Paşa, İkdam Gazetesi'ne gönderdiği birinci mektubuna ağır eleştirilerle karşılık verildiği için aynı gazeteye hitaben ikinci bir mektup kaleme alma gereği duymuştur. Bu ikinci mektubunda kendisine yüklenen ithamları bertaraf etme gayretinde olan Zeki Paşa mektubuna, samimiyetinden şüphe duyulmasından dolayı rahatsız olduğunu ifade ederek başlamıştır. Mektubunun ilk kısmında devletin içinde bulunduğu durumdan kurtulmasının meşruti idare haricinde mümkün olmadığı anlaşıldığından padişah II. Abdülhamid'in Kanun-ı Esasi'yi tatbik edeceğini taahhüt ettiğinden bahsetmiştir. Zeki Paşa aynı şekilde kendisinin de Kanun-ı Esasi'nin tatbikinde hissesine düşene riayet edeceğini ve Kanun-ı Esasi'nin gereklerini muhafaza edeceğini kendi ifadesiyle “*vallah billah*” sözleriyle tahkim etmiştir. Zeki Paşa mektubuna, birinci mektubu üzerine İkdam Gazetesi'nin bilhassa askerî öğrencilerle alakalı ithamlarına cevap vererek devam etmiştir. Buna göre, Mekteb-i Harbiye öğrencilerine karşı olan muamelede düştükleri hatanın, meşrutiyetin gereklerine alışılmadığından kaynaklandığını

58 İkdam no: 5094, 18 Temmuz 1324 [31 Temmuz 1908], 1.

ifade etmiştir. Birinci mektubuna istinaden ağır bir şekilde eleştirildiği jurnalcılık ve hafiyecilik bahsine gelince, kendisinin idaresinde hafiyecilerin yalnız mekteplerde değil devletin her kurum ve birimlerinde icra edildiğini, jurnalcılık yapmama gibi bir lükslerinin olmadığını zira jurnalcılığa karşı koymaya kimsenin kudretinin de yetmediğini ifade etmiştir⁵⁹. Padişah II. Abdülhamid'e günde birden fazla jurnal yazan ve bu doğrultuda her tarafta hafiyecileri olduğu herkesçe bilinen Zeki Paşa⁶⁰, padişahın isteği ve emriyle bir tek askerî mekteplerde değil her tarafta jurnalcılığın yaygın olduğunu ifade ederek üzerine isnat edilen jurnalcılığı reddetmeyerek sorumluluğu açık bir ifade ile olmasa da padişah II. Abdülhamid'e yüklemiş ve bu konuda onun emirlerine itaat edildiğini söylemeye çalışmıştır⁶¹.

Resim 5. “Millet Haini Zeki Habisi'nin Resmidir” yazılı olan bu karikatürde, Zeki Paşa'nın elindeki zarfın üzerinde “müsta'celedir” notuyla onun jurnalcılığına vurgu yapılmıştır. TTK Arşivi, OFS, 15/37.

59 İkdam no: 5095, 19 Temmuz 1324 [1 Ağustos 1908], 1.

60 Zeki Paşa'nın hafiyecileri de tespit edilmiş ve görevlerinden azledilerek askerî rütbeleri de alınmıştır. Bk. BOA, BEO. 3578/26828; BOA, DH.MKT. 2862/6. Zeki Paşa'nın jurnalcılığı ve hafiyecileri hakkında Abdurrahman Şeref Efendi de ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, 137.

61 İkdam no: 5095, 19 Temmuz 1324 [1 Ağustos 1908], 1.

Zeki Paşa İkdam Gazetesi'ne cevap mahiyetinde gönderdiği bu ikinci mektubunda, kendisine yöneltilen eleştirilerin odak noktasındaki diğer bir mevzu olan askerlerin eğitimi konusunda da kendisini savunma gereği duymuştur. Buna göre 1883 yılından görevden alındığı güne kadar Askerî Mektepler Nazırlığı sürecinde askerlerin eğitiminin devamlılığını sağlayarak seneden seneye askerî mekteplerden mezun olan subayların sayısını artırmaya özen gösterdiğini ve bu kapsamda idareciliğinden önceki dönemlerde Mekteb-i Harbiye'den yalnız yüz kadar subay mezun olabilirken kendisinin döneminden itibaren her sene beş altı yüz kadar subayın çıktığını ifade etmiştir. Gelinek noktada yirmi altı yıllık Mekatib-i Umumiye-i Askeriye Nazırlığı'nda toplamda on bir bin subayın askerî mekteplerden mezun olmasında muvaffak olduğunu beyan etmiştir. Zeki Paşa, kendisinden önceki dönemlerde Osmanlı ordusunda mektepli subay sayısı çok az iken yirmi altı yıllık memuriyeti sonunda bilakis mektepsizlerin sayısının pek cüzi kaldığını sözlerine ekleyerek bu husustaki başarısını vurgulamış ve kendisine Askerî Mektepler Nazırlığı dolayısıyla yapılan eleştirilere cevap vermiştir⁶².

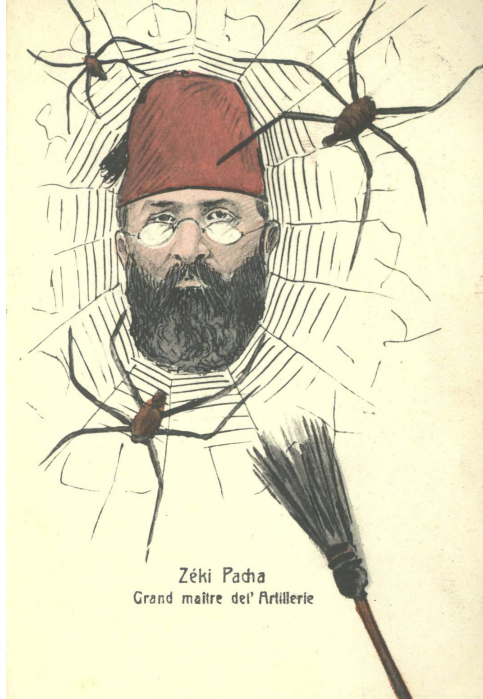
İkdam Gazetesi, Zeki Paşa'nın gazeteye gönderdiği bu ikinci mektubunu da aynı şekliyle yayımlamakla beraber yine altına cevabi yazısını eklemiştir. Buna göre İkdam Gazetesi, Zeki Paşa'nın sözlerinin samimiyetine mazisinin engel olduğunu ve gelinen noktada meşrutiyet ilan edildiği için Zeki Paşa'nın birdenbire meşrutiyet taraftarlığına soyunduğunu yazmıştır. İkdam Gazetesi, hemen akabinde bir önceki mektuba verilen cevapta olduğu gibi Zeki Paşa'nın Mekteb-i Harbiye öğrencilerine karşı olan hatalı tutumundan bahsederek konuyu tekrar Zeki Paşa'nın Askerî Mektepler Nazırlığı'ndaki icraatlarına getirmiştir. Buna göre gazete, Zeki Paşa'nın Mekteb-i Harbiye talebelerine karşı olan hatalarını, tedavisi mümkün olmayan fenalıklarına dayandırmıştır. Ayrıca Zeki Paşa'nın da özellikle üzerinde durduğu üzere mektepli subayların sayısının artırılmasına hizmet etmiş olduğu ortada ise de gazetenin ifadesine göre mahvettiği vatan evlatlarının da ondan aşağı kalmadığı belirtilmiştir⁶³.

Sabık Müşir Zeki Paşa ile İkdam Gazetesi arasında adeta karşılıklı çatışmaya dönüşen bu yazılar, Tanin Gazetesi'nin de dikkatini çekmiştir. Tanin Gazetesi de ilgili yazısında, Zeki Paşa'nın İkdam Gazetesi'ne gönderdiği mektuplarla beraat kazanmak niyetinde olduğunu vurgulayarak Zeki Paşa'ya iki sual yönelmiştir. Birincisi; Aşiret Mektebi'ne devam eden aşiret mensupları hakkında besledikleri duyguların bir yansıması olarak [Mekatib-i Askerî Müfettişi] İsmail Paşa ile birlikte Aşiret Mektebi'ni lağvettikleri ve sonra bu mektebin öğrencilerini gazetenin ifadesiyle “*huşunet ve hakaretle*” vapura bindirdikleri meselesidir. Yazının devamında bu öğrencilerin memleketlerine değil de mesela Yemenlileri İskenderun'a sevk ederek birçoğu on üç yaşlarında olan bu çocukların açlık ve sefaletle oralarda perişan bir halde bırakıldığı ve

62 Zeki Paşa, bu konuda haksız bulduğu eleştirilere karşı, Şeyhülislam Efendi'nin Manastır vukuatı üzerine “*sizin mektepliler bak ne yapıyorlar*” lafzını destekleyici bir anekdot olarak kullanmayı da ihmal etmemiştir. Bk. İkdam no: 5095, 19 Temmuz 1324 [1 Ağustos 1908], 1.

63 İkdam no: 5095, 19 Temmuz 1324 [1 Ağustos 1908], 1.

hatta aralarında vefat edenler dahi olduğu ifade edilmiştir⁶⁴. Tanin Gazetesi'nin ilgili yazısında Zeki Paşa'ya hitaben ikinci suali ise yine bu süreçte Kuleli ve Topçu mekteplerinde öğrenim görüp, mezun olarak memleketlerine gönderilen aşiret mektebi mezunlarının, o sıralarda ıslahıyla uğraşılan Yemen'e gönderilirken neden Yemen'deki karışıklıkların göz önünde bulundurulmadığı sorulmuştur⁶⁵.

Resim 6. Zeki Paşa'ya Dair Bir Kartpostal. TTK Arşivi, OFS, 1/15-3.

Basına yansıdığı üzere malum süreçte sabık Tophane Müşiri ve Mekatib-i Umumiye-i Askeriye Nazırı Zeki Paşa'ya isnat edilen suçlamalar, Tophane Müşirliğinden ziyade onun Askerî Mektepler Nazırlığı görevine yöneliktir. Halbuki temel vazifesi askerî imalat ve ithalat olan ve bu temel fonksiyonu nedeniyle devlete mali açıdan ağır yük getiren Tophane Müşirliği ile alakalı bir suçlama yapılmaması da ilginçtir.

64 Tanin no:3, 21 Temmuz 1324 [3Ağustos 1908], 4. 4 Ekim 1892'de eğitim hayatına başlayan Aşiret Mektebi, 1907 yılının Şubat'ında kapatılmıştır. Yatılı ve ücretsiz olan Aşiret Mektebi, verilen yemeklerin beğenilmemesi üzerine öğrencilerin çıkardıkları isyan neticesinde kapatılmıştır. Ancak görülen sebebinin aksine mektebin kapatılmasındaki asıl sebep, mektebin o günkü siyasi fikir akımlarının tesirine girmesidir. Bk. Bayram Kodaman, "Aşiret Mektebi-i Hümayunu", *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 9-11; Aşiret Mektepleri'nin 1907 yılındaki kapatılması üzerine yapılan tartışmalar için bk: Martin Danso ve Mekki Uludağ, "Aşiret Mektebi ve Özellikleri", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1/1 (2012): 779.

65 Tanin Gazetesi, bu mevzuda devletin okumaları için yatırım yaptığı bu öğrencilerin ziyan olmasının hesabı Zeki Paşa'dan sorulmuştur. Bk. Tanin no:3, 21 Temmuz 1324 [3Ağustos 1908], 4.

Neticede içerik ne olursa olsun Zeki Paşa, kamuoyunda kendisinin aleyhinde oluşturulmaya çalışılan algının, maden ve elektrik imtiyazı işlerinden dolayı vaktiyle itiraz ettiği bazı kimselerin intikam almaya çalışmasından kaynaklandığını ifade ederek kendisinin masum olduğu fikrini savunmaya devam etmiştir⁶⁶.

Sabık Müşirin Büyük Serveti

Sabık Tophane Müşiri Zeki Paşa, Harbiye Nezareti'nde tutukluluğunun ikinci gününde Harbiye Nezareti'nden Tanin Gazetesi matbaasına telgraf çekerek mülakat yapmak üzere bir muhabir gelmesini rica etmiştir. Zeki Paşa'nın bu isteği geri çevrilmemiş ve Tanin Gazetesi 7 Ağustos 1908'de bir muhabirini Zeki Paşa ile mülakat yapmak üzere Harbiye Nezareti'ne göndermiştir. Zeki Paşa, Tanin Gazetesi muhabiri ile yaptığı mülakatta, İlane-i Milliye'ye katılmak arzusunda olduğunu, Credit Lyonnais'te bulunan İngiliz tahvilatından bir kısmını satarak İlane-i Milliye'ye beş bin lira bağışlayacağını beyan etmiştir. Ancak mülakatın yapıldığı günün Cuma günü olması nedeniyle öğleden sonra bankalar kapalı olduğundan, bağışlama vaadinde bulunduğu beş bin liranın Meclis-i Mebusan hesabına Osmanlı Bankası'na aktarılması işlemi 8 Ağustos 1908 tarihine kalmıştır⁶⁷. Ne var ki aradan birkaç gün geçmesine rağmen Zeki Paşa'nın, İlane-i Milliye adına yapacağı bağış işlemi gerçekleştirilememiştir. Bunun üzerine Tanin Gazetesi 10 Ağustos 1908 tarihli nüshasında ilgili yazıda geçtiği şekliyle “*Zeki Paşa eğleniyor?*” başlığı altında konuyu yakın mercek altına almıştır. Haberin ayrıntısında; Zeki Paşa ile İlane-i Milliye'ye bağışı hakkındaki görüşmeden bir gün sonra yani 8 Ağustos 1908'de, söz konusu işlemin icrası için kendisine [Harbiye Nezareti'ne] bir kişi gönderildiğini ancak Zeki Paşa'nın işlemi yapacak olan kişiden bir talepte bulunduğu yazılmıştır. Zeki Paşa'nın bu talebi, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu ianeyi kabul ettiğine ve bundan memnun olduğuna dair bir kâğıt hazırlanmasıdır. Tanin Gazetesi ilgili yazısında Zeki Paşa'nın bu talebini yersiz bulduğunu ağır bir dille eleştirmekten geri durmamıştır⁶⁸.

Sabık Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın Tanin Gazetesi aracılığıyla İlane-i Milliye'ye bağışlayacağını vaat ettiği parayı, bağış yaptığına dair İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce düzenlenen bir kâğıt alması koşuluna bağlaması sonrasında Tanin Gazetesi tutukluluk hali devam eden Zeki Paşa'ya bu konuda adeta savaş ilan etmiştir. Tanin Gazetesi, bu tarihten itibaren gazetenin ifadesiyle “*yağmalanan*” devlet mallarının tespit edilmesinde kendisini vazifeli addetmiştir. Tanin Gazetesi'ne göre idare-i sabika zamanında evkaf malı olup mahlule yani boşa çıkan emlak, arazi, hisse gibi her türlü menkul ve gayr-i menkulden haberdar olan sabık paşalar, bu durumu haber alır almaz bu malları ya bilabedel ya da gayet cüzi bir miktarla üstlerine

66 İkdâm no: 5095, 19 Temmuz 1324 [1 Ağustos 1908], 1.

67 Tanin no:8, 26 Temmuz 1324 [8 Ağustos 1908], 1.

68 Tanin Gazetesi bu hususta; “*Zeki Paşa'nın bu talebi neticesinde muhabirlerinin terbiyesi hasebiyle Zeki Paşa'nın yüzüne tükürmekten nefsinin men ederek hiçbir şey söylemeden dışarı çıktığını ve bugün rızasıyla vermediği paraları yarın mahkeme kararıyla iade edeceğini unutması gerektiğini*” yazarak Zeki Paşa'yı ağır bir dille eleştirmiştir. Bk. Tanin no: 10, 28 Temmuz 1324 [10 Ağustos 1908], 3.

geçirmişlerdi. Bu kapsamda gazete, haberde geçtiği şekliyle milletten “*gasp edilen*” bu emlakın listesini bulduğunu ilan etmiş ve daha ilk andan itibaren sabık Tophane Müşiri Zeki Paşa’nın bu yolla üzerinde kayıtlı olan emlakın listesini “*Eski Yağmalar*” başlığı altında kısım kısım yayınlamaya başlamıştır. İlk yayınlanan kısımda Zeki Paşa’nın ve iki eşinin üzerinde bulunan devlet malları şunlardan oluşmaktadır⁶⁹:

Tablo 1. Zeki Paşa’nın Tasarrufunda Olan Vakıf Mallarının Birinci Kısımı

Tahmini Kıymeti	
1500000	Beyoğlu’nda Hüseyin Ağa Mahallesi’nde 6 numaralı apartman
1600000	Hüdavendigâr Vilayeti dahilinde Balıklı Çiftliği
2500000	Aydın dahilinde çiftlik (haremi hanıma)
500000	Galata’da Kemankeş Mahallesi’nde 84 numaralı nısf [yarı] han (haremi hanıma)
300000	Mirgun’da [Emirgan] sahilhane (haremi Ayşe Hanım’a)
300000	Galata’da Kemankeş Mahallesi’nde 95 ve 97 numaralı mağaza (haremi hanıma)
125000	Şehzadebaşı’nda Fevziye Mahallesi’nde 6 numaralı konak (haremi hanıma)

Tanin Gazetesi, Zeki Paşa’ya karşı oluşturduğu haber dizisinin ikinci gününde yine gazetenin ifadesine göre “*Eski Yağmalar*” başlığı altında, Zeki Paşa’nın üzerinde kayıtlı bulunan devlet mallarının ikinci kısmını yayınlamaya devam etmiştir. Buna göre bir önceki gün yayınladıkları listeye ek olarak şu mallar listelenmiş ve listenin bitiminde kalanı uzundur diye not eklenmiştir⁷⁰:

Tablo 2. Zeki Paşa’nın Tasarrufunda Olan Vakıf Mallarının İkinci Kısımı

Tahmini Kıymeti	
100000	Galata’da Perşembe Pazarında mağaza ve odalar
65000	Mahmud Paşa Caddesinde 27 numaralı han hissesi
27000	Çakmakçılar’da 41 numaralı oda
15000	Kasımpaşa’da Hacı Şaban Mahallesinde iki dükkân
9500	Haydar’da Demir... Mahallesinde 11 numaralı arsa
8000	Bâbiâli’de Lala Hayreddin Mahallesinde 8 numaralı dükkân
7000	Çakmaçılar’da Daye Hatun Mahallesinde 23 numaralı arsa
4000	Şehzadebaşı’nda Fevziye Sokağında 10 numaralı arsa
155250	Bahçekapısı’nda Hobyar Mahallesinde 10 numaralı fırın hissesi
24000	Bahçekapısı’nda Vezir İskelesi Caddesinde dükkân hissesi

Tanin Gazetesi, ikinci kısım olarak teşhir ettiği listenin devamına konuyla alakalı uzman görüşünü de eklemiştir. Nitekim Tanin Gazetesi’nin, Zeki Paşa’nın kendisinin ve eşlerinin üzerlerine geçirdiği evkaf mallarının teşhiri üzerinden başlattığı bu haber dizisi üzerine hukuk

69 Tanin no:9, 27 Temmuz 1324 [9 Ağustos 1908], 3.

70 Tanin Gazetesi, bu haber dizisinde ağır bir üslup kullanmayı tercih etmiştir. Bu kapsamda, “*Eski Yağmalar*” başlığı altında yayınladığı haber dizisinde; “*idare-i sabıkanın bozukluğundan istifade ederek biçare milletin malını gasb edenlerin mahlulattan aldıkları emlakın*” ifadelerine yer vermiştir. Bk. Tanin no: 10, 28 Temmuz 1324 [10 Ağustos 1908], 2-3.

ulemalarından biri şeri hükümlere ve kanunlara göre beytülmal hakkında Tanin'e bir yazı göndermiştir. Bahsi geçen bu hukuk ulemasının Tanin Gazetesi'nde yayınlanan yazısında beytülmal ait bir malın, gerçek kıymeti yerine geçmiş dönem bedeliyle satılmayacağını, hibe edilemeyeceğini, satılması ya da hibe edilmesi halinde ise buna tevessül edenlerin bu malları gasp etmiş sayılacağını beyan etmiştir. Hukuk uleması açıklamasının devamında; devlet arazisini, çiftliklerini ve sair vakıf mallarını bilabedel ya da geçmiş dönem bedeli ile tasarrufuna geçirenlerden tüm malların geri alınması gerektiğinin kanunen ve şeriye [dini hükümlere göre] vacip olduğunu ifadelerine eklemiştir. Bunun yanında söz konusu bu malları kullandıkları müddetin kullanım değerinin bile malları üzerlerine geçirenlerden alınmasının, kanun hükümlerinden olduğunu ilave ederek sözü iki gündür malları teşhir edilen Zeki Paşa'ya getirmiştir. Zeki Paşa'nın iane olarak bağışlayacağını söylediği beş bin liranın beytülmale iadesi vacipse de bu miktarın Zeki Paşa'nın üzerinde olan malların çok cüzi bir kısmının olduğunun altını çizmiştir⁷¹. Nitekim Tanin Gazetesi'nin kısım kısım teşhir ettiği listelere göre evkaf-ı mahluleden Zeki Paşa'ya bilabedel veya bedeli mukabilinde verilen emlakın tamamının toplam tahmini kıymetinin yetmiş bin altı yüz beş lira olduğu görülmüştür. Ancak bu emlakın hakiki kıymetinin yüz elli bin liradan ibaret olduğunun tahmin edildiği beyan edilmiştir. Üstelik yapılan inceleme neticesinde Zeki Paşa'nın, evkaf kayıtlarından tespiti yapılan tüm bu emlakı vakti zamanında yalnız dört bin üç yüz kırk liraya aldığı da tespit edilmiştir⁷².

Tanin Gazetesi'nin 9 ve 10 Ağustos 1908 tarihli sayılarında evkaf-ı mahluleden olup zamanında üzerine geçirdiği emlakın listelerinin ve hukuk ulemalarından bir kişinin konuyla ilgili görüşünün yayınlanması üzerine Zeki Paşa, Tanin Gazetesi'nin ne yapmaya çalıştığını anlamış ve teşhir edilen bu emlakı iadeye razı olmuştur. Bunun üzerine 10 Ağustos 1908'de Mahlulât Müdürü Kâşif Efendi, Mahlulât İdaresi'nden görevlendirilen bir memur ile devir işlemini gerçekleştirmek için tutukluluk hali devam eden Zeki Paşa'nın yanına Harbiye Dairesi'ne gitmiştir⁷³. Zeki Paşa, mahlulattan cüzi bir bedel ile aldığı emlakı daha evvel verdiği bedelleri geri almaksızın Evkaf Hazinesi'ne iade etmiştir⁷⁴. Bu sayede Tanin Gazetesi amacına ulaşmış ve ilk etapta iki kısım şeklinde teşhir ettiği vakıf mallarının devlete iadesini bu yöntemle temin etmiştir. Zeki Paşa'nın teşhir edilen malları iade etmesi, Tanin Gazetesi'nin 11 Ağustos 1908 tarihli sayısında kamuoyuna duyurularak Zeki Paşa'nın bu hareketinin tutukluluk hali devam eden diğer paşalara emsal teşkil etmesinin temenni edildiği özellikle vurgulanmıştır⁷⁵.

Zeki Paşa'nın kendi üzerinde bulunan evkaf emlakının iadesinin ertesi günü yani 12 Ağustos 1908'de yine aynı gazetede bu defa Zeki Paşa'nın eşi üzerinde bulunan emlak ile yine diğer eşinin bir hissedar ile müştereken malik olduğu emlakın iade işleminin icra edileceği ilan

71 Tanin no: 10, 28 Temmuz 1324 [10 Ağustos 1908], 2-3; Bahsi geçen hukuk ulemasının konuyla ilgili açıklamasına daha sonraki sayılarda da yer verilmiştir. Bk. Tanin no: 12, 30 Temmuz 1324 [12 Ağustos 1908], 1.

72 Tanin no: 11, 29 Temmuz 1324 [11 Ağustos 1908], 3.

73 Sabah no: 6783, 31 Temmuz 1324 [13 Ağustos 1908], 3.

74 Tanin no: 12, 30 Temmuz 1324 [12 Ağustos 1908], 3; Polat, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Sürgünler (1908-1918)*, 453.

75 Tanin no: 11, 29 Temmuz 1324 [11 Ağustos 1908], 3.

edilmiştir⁷⁶. Tanin Gazetesi, kendisine vazife edindiği evkaf mallarının iadesi konusunda her türlü yöntemi denemiştir. Öncelikle Evkaf Nezareti'nde bahsi geçen bu malların listelerine ulaşmış ve idare-i sabıka zamanında en fazla emlaki üzerine geçiren Zeki Paşa'nın sahip olduğu emlaki teşhir etmiştir. Ardından evkaf-ı mahlulenin tasarrufları ve iadesi hususunda bilgi sahibi olan uzman görüşlerini yayınlamıştır. Gazetenin bu konudaki tazyiklerinden gerekli mesajı alan Zeki Paşa, emlakın iadesini kabul etmiştir. Onun bu hareketi, diğer paşalara örnek teşkil etmesi adına kamuoyuna duyurulmuştur.

Zeki Paşa'nın kendi üzerinde bulunan emlakın iadesi sonrasında Tanin Gazetesi, bu konuyu takip eden günlerde de ele almaya devam etmiştir. Tanin Gazetesi Başyazarı Hüseyin Cahid Bey, gazetenin 12 Ağustos 1908 tarihli sayısında, “*Evkaf-ı Mahlule Meselesi*” başlığı adı altında konuyla alakalı ayrıntılı bir yazı kaleme almıştır. Hüseyin Cahid Bey, yukarıda da bahsedildiği üzere meşhur bir hukuk ulemasının birkaç gün önce beytülmal ile ilgili verdiği beyanatını yeniden nakletmekle beraber bu defa Şeyhülislam Efendi'nin ve Evkaf Müsteşarı Hüsnü Efendi'nin de konuyla ilgili görüşlerini yazına ilave etmiştir. Buna göre Şeyhülislam Efendi konuyla ilgili olarak, evkaf mahlulunun yağma edilmesine eskiden beri itiraz ettiğini hatta bunu meslek haline getirmiş bir zata vaktiyle uyarıda bulunarak bu malların geri alınabileceğini anlattığını ifade etmiştir. Diğer taraftan konuyla ilgili görüşü alınan Evkaf Müsteşarı Hüsnü Efendi ise Şeyhülislam Efendi ile benzer şeyleri söyleyerek evkaf-ı mahlulatin bedelsiz verilemeyeceğini, eğer geçmiş dönem kıymeti ile verilmişse de kıymetinin hakiki rakama yükselttirileceğini beyan etmiştir. Her ikisi de açıklamasının sonunda, gelinen noktada milletin hakkı olan vakıf emlakının kimin tasarrufunda ise tereddütsüz onlardan geri alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Hüseyin Cahid Bey, vakıf mallarının geri alınmasıyla alakalı uzman görüşlerini aktarmanın ardından idare-i sabıka zamanında mahlul evkaftan ya bila bedel ya da cüzi bir bedel ile birtakım kimselere ihsan edilen emlakın toplam değerinin bir iki milyon lirayı aşacağını tahmin edildiğini de yazısında beyan ederek bu doğrultuda Zeki Paşa'nın hareketinin diğerlerine örnek teşkil etmesi gerektiği yinelemiştir. Ayrıca evkaf-ı mahlulenin ayrıntılı listesini başından sonuna kadar yayımlamak fikrinde olduklarını fakat gelinen noktada teşhirini istemedikleri bazı zatların da isimlerinin olduğunu görünce bu listenin neşrinden şimdilik vazgeçtiklerini belirtmiştir. Memlekette evvela sükunetin ve asayişin sağlanması ve halkın heyecanının dinmesi için listenin neşrinden şimdilik vazgeçtiklerini belirten Hüseyin Cahid Bey, ilgili yazısında üzerlerinde vakıf emlaki bulunan bu zatların isimlerinin teşhirine meydan bırakmadan kendi iradeleriyle bu emlaki iade etmeleri gerektiğini cümlelerine ilave etmiştir⁷⁷.

Tanin Gazetesi'nin tehditkâr çağrılarını karşılığını bulmuş olacak ki Zeki Paşa'nın ardından

76 Vatanına böyle bir hizmette bulunan Tanin Gazetesi, bu konunun çözülmesinden dolayı bahtiyar olduğunu ilgili yazıda beyan ederek kendisine pay çıkarmıştır. Ayrıca aynı yazıda Evkaf Mahlulat Müdürlüğü de bu meselede gösterdiği gayretten dolayı takdir edilmiştir. Bk. Tanin no: 12, 3, 30 Temmuz 1324 [12 Ağustos 1908].

77 Hüseyin Cahid Bey yazısında, Meclis-i Mebusan açılıncaya kadar bu mesele bir neticeye ulaşmazsa meclisin üzerine düşeni yerine getirip söz konusu emlakın millet adına geri alınmasının takipçisinin olacaklarını da ifade etmiştir. Bk. Tanin no: 12, 30 Temmuz 1324 [12 Ağustos 1908], 1.

sabık Serasker Rıza Paşa da üzerinde bulunan emlaki iade etmeye karar vermiştir. Sabık Serasker Rıza Paşa, Maliye Nezareti'ne yüz bin lira vermiş ve ayrıca yüz bin lira değerindeki emlaki de Şehremaneti İdaresi'ne bırakmayı taahhüt etmiştir. Hatta bunun üzerine, aynı gün serbest bırakılmıştır⁷⁸. Rıza Paşa, üzerinde bulunan emlaki ve nakti vermek suretiyle serbest bırakılmışken ondan birkaç zaman önce Tanin Gazetesi'nin teşhir ettiği evkaf mallarını iade eden Zeki Paşa'nın tutukluluk hali devam ettirilmiştir. Peki neden Zeki Paşa serbest bırakılmamıştır? Tanin Gazetesi, aradan geçen birkaç günün ardından 16 Ağustos 1908 tarihli sayısında, evkaf-ı mahlule meselesini irdelemeye devam etmiştir. Buna göre; artık bu mevzu Sadaret makamı tarafında da mercek altına alınmış olacak ki Sadrazam Kâmil Paşa idare-i sabıka zamanında kimlere evkaf-ı mahluleden emlak verildiğinin bir defterinin hazırlanmasını emretmiştir⁷⁹. Çünkü Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi, devr-i sabık ricalinin haksız olarak elde ettikleri düşünülen emval ve emlakın nelerden ibaret olduğunun incelenmesi için Meclis-i Mebusan'a bir takrir sunmuştu. Söz konusu bu takririn kabul görmesi üzerine Sadrazam Kâmil Paşa, gerekli incelemelerin yapılması talimatını vermiştir⁸⁰. Ayrıca Tanin Gazetesi'nin birkaç gün önce yaptığı gibi evkaf-ı mahluleden idare-i sabıka zamanında bağışlanan emlakın ne şekilde geri alınacağı Evkaf Nezareti tarafından makam-ı fetvadan sorulmuş ve Meclis-i Mebusan açılıp da bir karar alınıncaya kadar iade işlemlerinin yapılmasına müsaade edilmesi kararlaştırılmıştır⁸¹.

Diğer taraftan Zeki Paşa'nın 10 Ağustos 1908'de kendi üzerinde bulunan vakıf emlakini iade etmesi ve 12 Ağustos 1908'de de Zeki Paşa'nın iki eşinin üzerinde bulunan emlaki iade edecekleri haberinin üzerinden beş altı gün geçtikten sonra, Zeki Paşa ve eşlerinin malları aynı gazete tarafından yine gündeme getirilmiştir. Tanin Gazetesi, 17 Ağustos 1908 tarihli sayısında bu defa, Zeki Paşa'nın eşlerinden Ayşe Şerife Hanım'ın üzerinde kayıtlı olup evkaf hazinesine iade ettiği evkaf-ı mahlule listesini neşretmiştir. Ayşe Şerife Hanım'ın tutuklu bulunan diğer paşa ve devlet adamlarına emsal olacak bu hareketinin hem Tanin Gazetesi tarafından hem de Evkaf-ı Hümayun Mahlulat Müdürü Kâşif Bey tarafından takdir edildiği hususen ilgili haberde belirtilmiştir. Vaktiyle cüzi bir bedel karşılığında Ayşe Şerife Hanım'ın üzerine geçirilen ve gelinen noktada devlete iade edilen emlak şunlardan oluşmaktadır⁸²:

Tablo 3: Zeki Paşa'nın Eşlerinden Ayşe Şerife Hanım'ın Tasarrufunda Olan Vakıf Malları

-
- 78 Rıza Paşa'nın hanesine gitmek üzere serbest bırakıldığı haberi 14 Ağustos 1908 tarihli sayıda ilan edildiği düşünülürse kendisi, 13 Ağustos 1908'de serbest bırakılmış olacaktır. Bk. İkdam no: 5108, 1 Ağustos 1324 [14 Ağustos 1908], 2; Kansu, *1908 Devrimi*, 196. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Dr. Rıza Nur hatıratında, Rıza Paşa'nın para ve emlaki tehdit sonucunda vermeye razı olduğundan bahsetmiştir. Üstelik sabık Serasker Rıza Paşa'nın verdiği bu bilgiyi oğlu Süreyya Paşa da "babasının silah zoruyla bu malları vermeye zorlandığını" söyleyerek teyit etmiştir. Bk. Uyanık, *Serasker Mehmet Rıza Paşa*, 149.
- 79 Tanin no: 16, 3 Ağustos 1324 [16 Ağustos 1908], 3.
- 80 Polat, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Sürgünler (1908-1918)*, 453.
- 81 Tanin no: 16, 3 Ağustos 1324 [16 Ağustos 1908], 3.
- 82 Tanin no: 17, 4 Ağustos 1324 [17 Ağustos 1908], 4.

Tahmini Kıymeti

25000	Galata'da Kemankuş Mahallesi'nde Tulumba ve Gümrük sokaklarında han ve dükkân hisseleri
13500	Çakmaçılar'da Daye Hatun Mahallesi'ne Validehan'da oda hissesi
6250	Çarşu-yı Kebir'de han hissesi
32500	Mahmud Paşa'da han hissesi
50000	Galata'da Arab Cami Mahallesi'nde müskirat [içki/alkol] mağazası
7500	Kasımpaşa'da Hacı Şaban Mahallesi'nde dükkân hissesi
150000	Mirgun Karye ve Caddesi'nde sahilhane
2000	Şehzadebaşı'nda Fevziye Mahalle ve Caddesi'nde on numaralı arsa hissesi

Böylece Zeki Paşa'nın kendi ve eşleri üzerine kayıtlı bulunan ve üç kısım şeklinde Tanin Gazetesi tarafından yayınlanan evkaf emlakinin Evkaf Hazinesi'ne iadesi tamamlanmıştır. Gerek Zeki Paşa'nın gerekse de diğerlerinin iade işlemlerinin devam ettiği sıralarda Evkaf Nezareti iade edilen bu emlak ile alakalı genel bir karar aldırılmıştır. Buna göre; idare-i sabıka zamanında cüzi bir bedel veya değerinin çok altında bir bedel ile mahlûlden alınan ancak geline sürece onlardan geri alınan emlakın ileride alınacak karara kadar hiçbir kimseye verilmemesi Meclis-i Vükela kararıyla Dâhiliye ve Defter-i Hakani nezaretlerine tembih edilmiştir⁸³. Bu kararlar idare-i sabıka zamanında devlet adamlarına verilen vakıf mallarının tam tespiti yapıncaya kadar iadeleri gerçekleştirilen vakıf mallarının başkalarına devredilmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Zeki Paşa'nın kendi ve eşlerinin üzerinde bulunan vakıf mallarını herhangi bir bedel talep etmeden iade etmesinin üzerinden birkaç gün geçtikten sonra Zeki Paşa, bu emlakın haricinde bir de elli bin kuruş tutarında nakit bağışında bulunmuştur. Tanin Gazetesi'nin, 20 Ağustos 1908 tarihli sayısında sabık Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın İlane-i Milliye'ye elli bin kuruş bağışladığı ilan edilmiştir. Tanin Gazetesi'de her gün yer verilen İlane-i Milliye köşesinde Zeki Paşa'nın rekor bir rakamla yaptığı bu büyük bağış göze çarpmaktadır⁸⁴. Bilhassa Tanin Gazetesi'nin takip eden günlerdeki İlane-i Milliye köşeleri incelendiğinde, Zeki Paşa'nın bağış tutarı noktasında Osmanlı hanedan mensuplarından aşağı kalmadığı görülmektedir. Nitekim veliaht Mehmed Reşad Efendi⁸⁵, Abdülmecid Efendi⁸⁶, Yusuf İzzeddin Efendi⁸⁷ de sırf kendi

83 Tanin no:28, 15 Ağustos 1324 [24 Ağustos 1908], 3.

84 Tanin no:20, 7 Ağustos 1324 [20 Ağustos 1908], 4. Kanun-i Esasinin ilan edilmesinde büyük rolleri olan [Resneli] Niyazi ve Enver beylere [Resneli Niyazi Paşa ve Enver Paşa] süslü birer kılıç hediye edilmek üzere bunun için İlane-i Milliye adı altında bağış toplanmaya başlamıştır. Ancak sonradan bu iki önemli zata süslü birer kılıç takdim etmektense tüm milletten toplanan bağış ile iki kruvazör alınması, birine "Niyazi" diğerine "Enver" ismi verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda toplanan bağışlar, her gün Tanin'in *İlane-i Milliye* adlı köşesinde örnek teşkil etmesi adına ilan edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarına ve taraftarlarına da hoş görünmek adına hem hanedan mensupları hem de her kademe ve rütbeden devlet görevlileri bağışlarda bulunmak durumunda kalmışlardır. Bk. Tanin no:5, 23 Temmuz 1324 [5 Ağustos 1908], 1; Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, 12.

85 Tanin no:22, 9 Ağustos 1324 [22 Ağustos 1908], 4.

86 Tanin no:23, 10 Ağustos 1324 [23 Ağustos 1908], 4.

87 Tanin no:26, 13 Ağustos 1324 [26 Ağustos 1908], 4.

adlarına ellişer bin bağışta bulunmuşlardır.

Zeki Paşa, kendisi ve eşlerinin üzerinde bulunan vakıf emlakinin iadesi ve akabinde İlane-i Milliye adına elli bin kuruşluk bir bağışın ardından serbest bırakılmıştır. Serbest bırakılmasının ardından emeklilik işlemlerini başlatmak üzere müracaatta bulunmuştur. Ancak yaptığı müracaatına binaen başlatılan inceleme uzun sürmüştür. Zeki Paşa'nın askerlik hizmetinin toplamda kırk bir seneye ulaştığı ve hizmet yılına göre aylık yedi bin beş yüz kuruş maaşla emekliliğinin uygun görüldüğü Harbiye Nezareti'nden Sadaret makamına tebliğ edilmiştir⁸⁸. Sadaret makamı da 20 Aralık 1908'de Zeki Paşa'nın emeklilik talebinde herhangi bir beis görülmediğini bildirerek işlemlerin yapılmasına müsaade etmiştir⁸⁹. Zeki Paşa'nın yürütülen emeklilik işlemleri neticesinde fiili askerlik hizmetinin kırk bir sene üç ay ve on gün olduğu tespit edilmiştir⁹⁰. Emeklilik işlemlerinin tamamlanmasının ardından Zeki Paşa, 24 Aralık 1908'de emekli edilmiş ve bu tarihten itibaren de kendisine emekli maaşı bağlanmıştır⁹¹.

Resim 7. Tophane Müşiri Sabık Zeki Paşa. TTK Arşivi, OFS, 1/15-4.

Zeki Paşa'nın Büyükada'ya Nakledilmesi

Emeklilik işlemlerinin tamamlanmasının üzerinden birkaç gün geçtikten sonra 30 Aralık 1908'de Zeki Paşa'nın diğer paşalarla beraber Meclis-i Mebusan'ın açılmasına kadar muhafaza altında bulundurulmak üzere Büyükada'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Bu süre zarfında

88 BOA, İrade Askerî (İ.A.S.) 78/34, Lef 1; BOA, BEO. 3463/259669.

89 BOA, İ.A.S. 78/34, Lef 4.

90 Milli Savunma Bakanlığı, Arşiv ve Askeri Tarih Başkanlığı, Mustafa Zeki Paşa'nın emeklilik dosyası.

91 BOA, Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.) 651/10, Lef 2; Milli Savunma Bakanlığı, Arşiv ve Askeri Tarih Başkanlığı, Mustafa Zeki Paşa'nın emeklilik dosyası.

kendileri hakkındaki tahkikat devam ettirilecektir⁹². Aslında “*misafere ten ve muvakkaten*” Harbiye Nezareti’nde tutulan idare-i sabıkadan sabık Serasker Rıza Paşa’nın 13 Ağustos’ta, sabık Tophane Müşiri Zeki Paşa’nın 20 Ağustos’ta serbest bırakılmalarının ardından diğer paşalar da takip eden günlerde serbest bırakılmış olmalıdırlar. Eylül 1908’in ilk haftasına geldiğinde ise⁹³ serbest bırakılan ve hanelerinde inzivaya çekilen bu zatların evvela Heybeliada’da ikametlerinin uygun olacağı Meclis-i Mahsus-ı Vükela’da kararlaştırılmıştır. Ancak sonrasında Heybeliada’da onların kalabileceği haneler bulunamayacağı ve güvenliklerinin de temin edilemeyeceği düşünülmüştür. Zira Büyükada’nın kaymakamlık merkezi olması ve burada kolluk kuvvetlerinin de diğer adalardan fazla olması nedeniyle bu kişilerin kontrol altında bulundurulmalarının daha kolay olacağı öngörülmüştür. Ayrıca Zeki Paşa dahil bu zatların birçoğunun Büyükada’da birer haneleri mevcuttur. Bu nedenle Büyükada’daki hanelerini hazırlatmış olanların Eylül’ün ilk haftasından itibaren Büyükada’ya gönderilmeleri temin edilmiştir. Bu hususta, Sadrazam Kâmil Paşa gerekli tüm önlemlerin alınması için Zabtiye Nezareti’ne gerekli tebligatı yapmıştır⁹⁴. Söz konusu paşaların Büyükada’da muhafaza altında bulundurulmaları, üzerinde hassasiyetle durulan bir konu olarak gündemi meşgul etmiştir. Nitekim Adalar Kaymakamlığı, söz konusu paşaların hanelerine birçok kimsenin girip çıkmakta olduğunu haber vererek ne tür önlemler alınması gerektiğini sormuştur⁹⁵. Bu kapsamda Büyükada Polis Müfettişliği ve Adalar Kaymakamlığı, gerekli tedbirleri almak üzere hazırlıklarını yürütmüştür⁹⁶. Müteakip günlerde Büyükada’da bulunan kolluk kuvvetleri yeterli gelmemiş, bu sebeple Adalar Kaymakamlığı ilave kuvvet talep etmiştir⁹⁷. Bu talebin karşılanması durumunda da bu sefer bu kuvvetlerin barınmaları sıkıntısıyla karşılaşmıştır. Bu sıkıntının giderilmesi için ise yerel yardımlarla bir karakol inşa edilmesine karar verilmiş ve bunun için Büyükada’nın maden sahil tarafında Hazine-i Hassa’ya ait olan boş araziden bir kısmının karakol inşası için gerekli müracaatlarda bulunmuşlardır⁹⁸. Büyükada halkının bu girişimleri üzerine Sadrazam Kâmil Paşa, bahsi geçen yerdeki arsanın Hazine-i Hassa’dan verilmesi ve inşaat işine başlanması için ilgili makamlara gerekli emri vermiştir⁹⁹.

Bu süreçte Zeki Paşa dahil olmak üzere Büyükada’daki hanelerinde ikamete tabi tutulan paşaların Zabtiye Nezareti altında muhafaza altında bulundurulmaları¹⁰⁰ için gerekli tedbirlerin alınmasına rağmen firar etme ihtimallerinin olabileceği her daim göz önünde bulundurulmuştur. Çünkü bu paşaların çoğunun ikametgahlarının bahçelerinin sahile bitişik olması, küçük deniz araçları vasıtalarıyla firar etme ihtimallerinin olabileceğini düşündürmüştür. Zabtiye Nezareti bu duruma engel olma şanslarının olmayacağını haber vererek konuyla alakalı sorumluluğu

92 BEO. 3544/265748.

93 İdare-i sabıkadan paşalar, yolsuzlukla edindikleri malları Hazine’ye geri verdikten sonra sürekli ikamet etmeleri şartıyla 4 Eylül 1908’de serbest bırakılmışlardır. Bk. Kansu, *1908 Devrimi*, 196.

94 BOA, ZB. 47/27.

95 BOA, ZB. 56/83, Lef 1.

96 BOA, ZB. 491/69.

97 BOA, ZB. 357/129.

98 BOA, İrade Hususi (İ.HUS.) 171/38.

99 BOA, Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.) 743/54, Lef 1.

100 BOA, DH.MKT. 2681/52.

üzerinden atmak istemiştir¹⁰¹. Zabtiye Nezareti'nin bu beyanı üzere Üsküdar Mutasarrıflığı'ndan Kolağası Mahmud Nedim Efendi, gerekli tahkikatı yapmak üzere Büyükkada'ya gönderilmiştir¹⁰². Her ne kadar Kolağası Nedim Efendi incelemelerini tamamlamasının ardından böyle bir ihtimalin olmadığı rapor edilse de¹⁰³ Musul torpidosunun deniz tarafından, bu paşaların firarlarını engellemek için takviye amaçlı yerleştirilmesine karar verilmiştir¹⁰⁴.

1908 yılının Eylül ayı başından itibaren Büyükkada'da kendi hanelerinde gözetim altında tutulan Zeki Paşa ve diğerleri hakkındaki tahkikat devam ettirilirken¹⁰⁵ haklarında birçok şikâyet söz konusu olmuştur. Zeki Paşa hakkındaki şikâyetleri incelediğimiz zaman genelinin Zeki Paşa'nın kendi tasarrufuna geçirdiği emlak ve imtiyazlarla alakalı olduğunu görmekteyiz. Bu şikâyetlerden biri, Trabzon ve Mamuretülaziz vilayetlerinde bulunan birtakım madenlerin, vaktiyle Tophane Müşiri Zeki Paşa ve Evkaf Nazırı Turhan Paşa'nın müzayedeye konulmadan kendilerine ihale edilmiş olmasıdır. Geline bu noktada kanun hükümlerine uygun olarak söz konusu madenlerin tasarruf hakkı için gerekenin yapılması talep edilmiştir¹⁰⁶. Bir diğer şikâyet ise Bağdad'dan Cemilzade İsa İnyeddin isimli şahsın kendisi, validesi ve kız kardeşine ait olan ormana, mahkeme kararına rağmen sabık Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın beş seneden beri *tasallut* ettiği yönündeki şikâyetidir. Cemilzade İsa İnyeddin, Harbiye Nezareti'ne müracaat ederek yıllardır devam eden mağduriyetlerinin sona erdirilmesini talep etmiştir¹⁰⁷. Ayrıca Kırkağaç Tapa Fabrikası Kâtibi Hüseyin Neşet, Mihaliç kazasındaki Atik Çakaroz Çiftliği'nde babasından kalan üçte bir hissesini Zeki Paşa'nın bilabedel gasp ederek Balıklı Çiftliği'ne dahil ettiği yönündeki şikâyeti de yine Zeki Paşa hakkındaki şikâyet konularından bir diğeridir¹⁰⁸. Zeki Paşa hakkındaki şikâyet konularının ekserisi; boştaki emlak, çiftlik, arazi gibi malları Paşa'nın vaktiyle gasp etmesi üzerinedir¹⁰⁹.

Zeki Paşa'nın Divan-ı Harb'de Yargılanması ve Rodos'a Sürgünü

Sultan II. Abdülhamid'in 23 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi'yi ilan etmesi sonrasında gelişen hadiseler neticesinde meşrutiyet coşkusu kısa sürede yerini hayal kırıklığına bırakmıştır. Üstelik seçimlerin gecikmesi nedeniyle Meclis-i Mebusan'ın bir türlü toplanamaması ortamın

101 BOA, BEO. 3454/259037, Lef 2.

102 BOA, BEO. 3454/259037, Lef 3.

103 BOA, ZB. 328/116.

104 BOA, ZB. 314/46.

105 BEO. 3544/265748.

106 BOA, BEO. 3500/262487, Lef 3.

107 DH.MKT. 2727/40. Benzer şikâyetler idare-i sabıkadan diğer zatlar için de söz konusu olmuştur. Örneğin sabık Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa hakkında zimmetine para geçirme, kanuna aykırı davranma, Gönen'de mutasarrıf olduğu bir çiftlik ve sair muhtelif konularda birçok şikâyet ilgili makamlara bildirilmiştir. Bk. Naim Ürkmez ve Uğur Akbulut, "Sultan II. Abdülhamid'in Başkâtibi Tahsin Paşa", *Belleken* 86/306 (2022), 663.

108 BOA, Dâhiliye İdare (DH.İD.) 34/5.

109 Zeki Paşa'nın evkaftan olup boştaki kalan diğer bir çiftlik hissesi, İzmid'in Kartal kazasında Orta karyesinde Karaman Çiftliğinde Ahmed Fazıl Bey ile validesi Ayşe Hanım'ın tasarrufunda iken Fazıl Bey'in vefatıyla boştaki kalan çiftlik hissesidir. Bu çiftlik hissesi, Zeki Paşa'nın eşlerinden Ayşe Şerife Hanım'ın tasarrufuna geçirilmiştir. Bk. BOA, ML.EEM. 843/12, Lef 22.

gerilmesine neden olmuştur¹¹⁰. Gelişmeler karşısında, kendilerini güvende hissetmeyen İttihatçılar, meşrutiyetin muhafazası için 19 Ekim 1909'da Üçüncü Ordu'ya bağlı avcı taburlarını Selanik'ten İstanbul'a getirtmişlerdir¹¹¹.

Bu kapsamda İstanbul'a gelen avcı taburları askerleri, Sultanahmet meydanında toplanmaya başlamış¹¹² ve 13 Nisan 1909 Salı günü tarihte Otuzbir Mart Vakası olarak adlandırılan isyan hareketinin fitilini ateşlemiştir¹¹³. İsyân, kısa sürede tüm İstanbul'a yayılmış ve olaylar kontrolden çıkmıştır. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesiyle on bir günün sonunda İstanbul'da isyan bastırılabilmiştir. İsyânın bastırılmasından sonra, meşruti idareye darbe vuranların cezalandırılmasına geçilmiştir. Bu kapsamda, Otuzbir Mart suçlarının yargılanmaları için bir Divan-ı Harb mahkemesi kurulmuştur¹¹⁴.

Divan-ı Harb'in kurulmasıyla beraber Otuzbir Mart Vakası'na bizzat karışanlarla ve isyanda doğrudan dahil olmayan ancak Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesi ve sonrasındaki gelişmeler çerçevesinde idare-i sabıkadan hesapları kapatılmamış olan kişiler de yargılanmaya başlamıştır. Nitekim Zeki Paşa dâhil olmak üzere Kanun-ı Esasi'nin ilanından sonraki süreçte bir müddet Harbiye Nezareti'nde tutulan, ardından Büyükkada'ya sürgün edilen sabık devlet adamları hakkında kanuni sayılmayan birtakım idari kararlar alınmıştır. Divan-ı Harb'in kurulmasıyla beraber Büyükkada'da kendi hanelerinde sürgünde tutulan sabık devlet adamlarının Divan-ı Harp'te sorgulamalarının icra edilerek haklarında verilecek kararın ve de cezanın kanunlaştırılması gerekli görülmüştür¹¹⁵.

Bu kapsamda, Hareket Ordusu Kumandanlığı, Divan-ı Harp tarafından alınan karara istinaden, 25 Mayıs 1909'da sabık Tophane-i Âmire Müşiri ve Mekatib-i Askeri Nazırı Zeki Paşa, sabık Serasker Rıza Paşa, sabık Başkâtib Tahsin Paşa, sabık Mekatib-i Askeriye Müfettişi İsmail Paşa, sabık Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, sabık Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa ve sabık Şehremini

110 Sadrazam Kâmil Paşa'nın yeni kabineyi teşkili sürecinde bir taraftan idare-i sabıkadan bazı kritik paşaların firar etmelerinin diğer taraftan uzun yıllar oturdıkları makamların sağladığı avantajlarla servet sahibi oldukları ifade edilen Zeki Paşa dâhil olmak üzere, idare-i sabıkadan paşaların görevlerinden uzaklaştırılarak bir süre Harbiye Nezareti'nde ve sonrasında Büyükkada'da sürgünde tutulmaları ortamın gerilmesine etki eden diğer etmenlerdendir. Bk. Sina Akşin, *31 Mart Olayı* (İstanbul: Dilek Matbaası, 1972), 20-25.

111 Bu gergin ortama, geride bırakılan yılların intikamını almak isteyen taraftarların, meşruti yönetimin icap etiketlerinin bir an evvel uygulanmasını bekleyenlerin ve İttihatçıların uygulamalarını dinden sapma olarak niteleyen muhafazakâr kesimlerin varlıklarının da eklenmesi, olayların kontrolden çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bu sebeple Selanik'te bulunan avcı taburları İstanbul'a doğru yola çıkarılmıştır. Bk. Azmi Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası", *İslam Ansiklopedisi*, c. 34, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 9-11.

112 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 575; Karal, *Osmanlı Tarihi*, 85.

113 İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vak'ası* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1961), 23. İsyânın kısa sürede İstanbul'un tamamına yayılması üzerine, isyanı bastırmak için Selanik'te bulunan Hareket Ordusu İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. Bk. Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), VI: 3446.

114 Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993), 100; Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı* (İstanbul: İmge Yayınevi, 1994), 216.

115 Büyükkada'da kendi hanelerinde bir nevi sürgünde tutulan idare-i sabıkadan sabık paşalar, bu süreçte "Ada Misafirleri" diye anılmışlardır. Bk. Süleyman Kani İrtem, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 2003), 302, 316.

Reşid Paşa'nın bir an evvel Harbiye tevkifhanesine getirilmelerinin sağlanmasını bildirmiştir¹¹⁶.

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesiyle toplanması kararlaştırılan Divan-ı Harb-i Örfi başkanlığına, Tophane Nazırı Ferik Hurşid Paşa tayin edilmiştir. Otuzbir Mart hadisesine karışmış olanların sayısı çok fazla olduğundan, bir divan-ı harbin yeterli olmayacağı düşünülmüş, bu sebeple üç divan-ı harb teşkil edilmiştir. Birinci Dairesi'ne Tophane Nazırı Hurşid Paşa, İkinci Dairesi'ne Topçu Livası Hasan Rıza Paşa ve Üçüncü Daire'ye Nazif Paşa başkanlık etmiştir¹¹⁷. Mahkemelerin kısa sürede neticelenmesi adına oluşturulan divan-ı harblerde alınan kararlar da üç defter şeklinde düzenlenmiştir. Birinci defter idama mahkûm olanların, ikinci defter altı ayı aşkın süre cezaya çarptırılanların, üçüncü defter de bila-muhakeme ve bila-müddet sürülenlerin isimlerinin yer aldığı defterlerdir. Divan-ı harb neticesinde sabık Tophane Müşiri ve Askerî Mektepler Nazırı Zeki Paşa'ya verilen ceza; Tahsin, Memduh, Rıza, Hasan Rami ve diğerleri ile beraber üçüncü defterde yer almaktadır. Divan-ı Harb kararına göre bu grup içerisinde yer alan paşaların, sürülmeleri kararlaştırılmıştır¹¹⁸.

Divan-ı Harb-i Örfi'de Zeki Paşa'nın içinde bulunduğu grup hakkında alınan karar, 26 Mayıs 1909 tarihinde Meclis-i Vükela'da onanmıştır. Meclis-i Vükela'nın düzenlediği mazbatada, Zeki Paşa da dâhil olmak üzere bu grup içerisinde mahkemeleri görülen sabık paşaların sürülmelerine neden olan suçları tek tek belirtilmek yerine ortak gerekçelerle izah edilmiştir. Meclis-i Vükela'nın düzenlediği ceza tutanağına göre; idare-i sabikadan bu paşalar *ihbarat-ı casuskaranelerle* yani jurnalcilikle cinayete ve bazı aileleri perişanlıklara sürükledikleri birtakım faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca delillerle de sabit olduğu üzere üzerlerine birçok menkul ve gayr-i menkuller geçirmişler ve Hazine'nin zarar etmesine neden olmuşlardır. Bu gerekçelerle bahsi geçen şahıslar hakkında evvela üzerlerinde bulunan tüm mallarının (23 Temmuz 1908 tarihinden sonra icra ettikleri iade işlemleri şartıyla) haczedilmesi, rütbe, nişan ve madalyalarının geri alınması, emeklilik haklarından menedilmeleri ve Osmanlı sınırları dâhilindeki bir kaleye sürülmelerine karar verilmiştir¹¹⁹.

Meclis-i Vükela'da düzenlenen mazbatada ortak gerekçeler öne sürülürken döneme tanıklık eden Abdurrahman Şeref Efendi, II. Meşrutiyet dönemi hadiselerini anlattığı eserinde bu kimseler hakkında tek tek başlıklar açarak her biri hakkında kamuoyunda oluşan kanaati

116 BOA, ZB. 333/14, Lef 5. Sabık Serasker Rıza Paşa, Kanun-i Esasi'nin ilanından sonraki Harbiye Nezareti'ndeki tutukluğunu büyük bir para bağıışı ile sonlandırmış hatta bu parayı vermesi halinde ona bir daha dokunulmayacağı vaat edilmesine rağmen Rıza Paşa'da 31 Mart vakası sonrasındaki bu ikinci defa tutuklamadan kurtulamamıştır. Bk. Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Firka*, (İstanbul: Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, 1951), 62-63.

117 Necmeddin Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı 31 Mart Vak'ası ve Sultan II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi* (İstanbul: Timaş, 2011), 241.

118 Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anivis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, 129-131. Zeki Paşa, Rıza Paşa, Tahsin Paşa, Memduh Paşa, Reşid Paşa ve Hasan Rami Paşa Divan-ı Harb-i Örfi'nin İkinci Dairesi'nde yargılanmışlardır. Bk. Uyanık, *Serasker Mehmet Rıza Paşa*, 151; Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, 101.

119 BOA, BEO. 3558/266831, Lef 2; Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anivis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, 135.

ortaya koymuştur¹²⁰. Meşrutî idarenin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin destekçisi olan halkın, Sultan II. Abdülhamid'in sadık adamları olan devlet ricaline bakış açılarını okuyabilmemiz açısından Abdurrahman Şeref Efendi'nin aktarımları önem taşımaktadır. Abdurrahman Şeref'in belirttiğine göre Zeki Paşa, mütefennin ve birkaç lisanı vakıf olması yanında jurnalcılığıyla bilinmektedir. Her tarafta hafiyeleri olan Zeki Paşa, padişaha günde ortalama yirmi kadar jurnal sunacak kadar işi ileri boyuta taşımıştır. Öyle ki bu hafiyelerin, jurnal yazmaktan zihinlerine bir dalgınlık ve bir nevi aptallık yerleşmiştir. Yine Abdurrahman Şeref Efendi'nin verdiği bilgiye göre Zeki Paşa, askerî mektepler nazırı olması dolayısıyla tıbbiye ve harbiye mektepleri talebesinin pek çoğunun haksızlığa uğramasının müsebbibidir. Nitekim Zeki Paşa'nın askerî talebelerine yaptığı haksızlıklar, yukarıda bahsedildiği üzere Tanin'de de üzerinde durulan bir konu olmuştur. Abdurrahman Şeref Efendi, Zeki Paşa'nın karakteri hakkında da kötü izlenimlerini aktarmaktan geri durmamıştır. Ona göre Serasker Rıza Paşa ne kadar mert tavırlı ise Zeki Paşa da bir o kadar *zelil ve hasistir*. Ayrıca Zeki Paşa'nın merhamet, şefkat gibi insani duygulardan bihaber olduğunu belirterek bunu bir örnekle desteklemeye çalışmıştır. Buna göre Meşrutiyet'in ikinci veya üçüncü gününde padişahı görmek için Yıldız kapısında toplanan ahalinin dağılması üzerine Tophane Müşiri Zeki Paşa, çeşmelerin suyunu dahi kestirmek suretiyle Temmuz sıcağında insanların susuzluktan cayır cayır yanmasına sebep olmuştur. Abdurrahman Şeref Efendi son olarak, Zeki Paşa'nın Türkçe kitabetinin jurnal yazmaktan ileri gitmediğini söyleyip evkaf-ı mahluleyi bilabedel veya cüzi bir bedel ile tasarrufuna geçirdiğini ve hayli servete sahip olduğunu belirterek Zeki Paşa bahsini bitirmiştir¹²¹. Abdurrahman Şeref Efendi'nin hem Zeki Paşa hem de diğerleri hakkındaki analizlerini, devr-i sabık Sultanı II. Abdülhamid'e beslediği duygular karşısında İttihatçılara ve de yeni dönem siyasetine yakınlığı çerçevesinde değerlendirmek ihtiyatlı bir yaklaşım olacaktır¹²².

Haklarında verilen kanuni hükme göre; Tophane-i Âmire Müşiri ve Mekatib-i Askeriye Nazırı Zeki, Bahriye Nazırı Hasan Rami, Hicaz Eski Valisi Ahmed Râtib, Merkez Kumandanı Saadeddin *beylerin* Rodos'a, Başkâtip Tahsin, Dâhiliye Nazırı Memduh, Şehremini Reşid *beylerin* Sakız'a, Serasker Rıza *Bey'in* Midilli'ye, Müfettiş Zülüflü İsmail *Bey'in* Bodrum'a, Ragıb *Bey'in* İstanköy'e sürülmelerine karar verilmiştir¹²³. Bahsi geçen bu şahısların vakit kaybedilmeden özel vapurlarla sürgün edildikleri yerlere gönderilmeleri ve mahalli zabıtalardan kendilerine nezaret etmeleri, ilgili makamlara tebliğ edilmiştir¹²⁴. Bu kapsamdaki karardan bir gün sonra yani 27 Mayıs 1909'da özel vapurlarla Zeki, Hasan Rami, Ahmed Râtib, Saadeddin beyler, Komiser Hacı Hakkı Efendi refakatinde Rodos'a¹²⁵, Tahsin, Memduh ve Reşid beyler

120 Uyanık, *Serasker Mehmet Rıza Paşa*, 151.

121 Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, 137.

122 Enver Ziya Karal'ın Abdurrahman Şeref Efendi hakkında analizi için bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, 109.

123 BOA, ZB. 414/65, Lef 3; İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Firka*, 62.

124 BOA, BEO. 3558/266831, Lef 2.

125 BOA, ZB. 414/65, Lef 2.

Sakız'a¹²⁶, Rıza Bey de Midilli'ye¹²⁷ gönderilmişlerdir. Divan-i Harb kararları gereği askerî rütbeleri alınan eski paşalar; bu tarihten itibaren bey, çoğunlukla da efendi namıyla anılmışlardır. Zeki, Hasan Rami, Ahmed Râtib ve Saadeddin efendiler, Rodos'a vardktan sonra kendilerine verilen ceza gereği kale içine yerleştirilmişlerdir.

Zeki Efendi, Rodos Kalesi içerisindeki zorunlu ikametinin üzerinden iki ay geçtikten sonra kalenin *ratib* yani rutubetli olmasının sağlık durumunu olumsuz etkilediğini gerekçe göstererek kale haricinde ikamet etmesine müsaade edilmesini talep etmiştir. Zeki Efendi, bu talebi üzerine sağlık kontrolünden geçirilmiş ve muayene neticesinde kaleme alınan rapor, Zeki Efendi'nin arzuhaliyle beraber Hareket Ordusuna gönderilmiştir¹²⁸. Zeki Efendi, şahsi müracaatları yanında kendisiyle beraber kalede aynı kaderi paylaşan diğer efendilerle beraber de sık sık bu taleplerini yinelemiştir. Zeki Efendi ve diğerleri bu müracaatlarında, "*hasta ve natuvan*" olmalarına ilave olarak kale içerisindeki hanelerin pek yüksek fiyatlar karşılığında onlara kiralanmak istenilmesinin onları sıkıntıya soktuğunu beyan etmişlerdir¹²⁹. Bu gerçeklerle kale haricinde ikametlerine müsaade edilmesi yönünde talepte bulunmuşlardır. Gerekçenin haklı görülmesi üzerine Hareket Ordusu Kumandanlığı, söz konusu beylerin kale haricinde ikametlerinde bir beis görülmediğini Sadaret makamına bildirmiştir¹³⁰. Bunun üzerine dönemin Sadrazamı Hüseyin Hilmi Paşa, Zeki Efendi dâhil olmak üzere aynı kalede tutulan diğer beylerin kale haricinde ikamet ettirilmelerine karar vermiştir¹³¹. Böylece Zeki Bey'in, Rodos Kalesi içerisindeki tutukluluğu, 1909 yılının Eylül ayından itibaren kale dışında devam etmiştir.

Zeki Efendi ile beraber muhtelif adalarda sürgünde bulunan Sultan II. Abdülhamid dönemi devlet adamlarının sürgün hayatından kurtulmaları, 1912 Balkan harpleri nedeniyle adaların elden çıkmasıyla mümkün olabilmıştır¹³². İstanbul'da müteşekkil Divan-ı Harb-i Örfi mahkumlarından ve idareden uzaklaştırılan bazı şahıslar 30/31 Temmuz 1912'de alınan karar gereği affedilmiştir. *Mekatib-i Askeriye Nazırı Zeki Efendi* dâhil olmak üzere toplamda yüz otuz kişi affedilmiştir. *Afv-i âliye mazhar* olanların listesi 1 Ağustos 1912 tarihli yerel basında yayınlanmıştır. Affedilenlerin sürüldükleri yerlerden dönmelerinin sağlanması için bu karar, 31 Temmuz 1912 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden ilgili vilayetlere ve Hariciye Nezareti'nden de Osmanlı sefaretlerine tebliğ edilmiştir¹³³. Bu durumda, 27 Mayıs 1909'da Rodos'a gönderilen Zeki Efendi'nin sürgün hayatı sona ermiştir. Bu karara istinaden İstanbul'a dönen Zeki

126 Ürkmez ve Akbulut, "Sultan II. Abdülhamid'in Başkâtibi Tahsin Paşa", 664.

127 Zortul, *Son Serasker*, 278.

128 BOA, DH.MKT. 2909/44.

129 BOA, Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.) 50/6, Lef 8, 20.

130 BOA, BEO. 3625/271807; Polat, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Sürgünler (1908-1918)*, 422; Ofloğlu, *Mustafa Zeki Paşa'nın Askeri Mektepler Nazırlığı ve Tophane-i Amire Müşirliği Görevleri Üzerine Bir İnceleme*, 59.

131 BOA, DH.MUİ. 50/6, Lef 20.

132 Uyanık, bu bilgiyi, Ahmet İhsan Tokgöz'ün yayımlanmış hatıratından almıştır. Bk. Uyanık, *Serasker Mehmet Rıza Paşa*, 153.

133 Mekatib-i Askeriye Nazırı ve Tophane-i Âmire Müşiri sabık Zeki Paşa, listede üçüncü sırada yer almakta olup eski unvanı olarak sadece *Mekatib-i Askeriye Nazırı* ibaresine yer verilmiştir. Sabah no:8214, 19 Temmuz 1328 [1 Ağustos 1912], 1; Tanin no:1408, 19 Temmuz 1328 [1 Ağustos 1912], 4.

Efendi, 11 Şubat 1913'te siyasi suçlulara yönelik çıkarılan genel aftan yararlanmışır¹³⁴. Ancak 23 Kasım 1913 tarihli kanunnamenin dördüncü maddesi gereğince emeklilik hakkından yararlanamamasına ve ailesine maaş tahsis edilmiş ise de bunun da kesilmesine Divan-ı Harb tarafından karar verilmiştir¹³⁵. Emeklilik hakkından istifade edemeyen Zeki Efendi, İstanbul'a döndükten sonra bir dönem yurt dışında da bulunmuştur. Sultan II. Abdülhamid döneminin önemli simgelerinden biri olarak tarihe geçen Zeki Efendi, 23 Kasım 1914'te¹³⁶ Büyükkada'daki köşkünde vefat etmiş ve Büyükkada'ya defnedilmiştir.¹³⁷

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid dönemine damgasını vuran ve adından çokça söz ettiren Müşir Mustafa Zeki Paşa, dönemin siyasi ortamının sağladığı boşluktan ve de en önemlisi oluşturduğu güven ortamı ile padişaha olan yakınlığından kuvvet alarak ikbali yolundaki basamakları bir bir çıkmış ve Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı süresince önemli makamlarda idarecilik yapma imkânına sahip olmuştur.

Seraskerlik'ten sonra Osmanlı Devleti'nin en önemli askerî kurumlarının idarecisi olma vasfıyla yetinmeyen Zeki Paşa, padişaha olan yakınlığından aldığı cesaretle maddi-manevi gücünü de her dönem artırmak istemiştir. Nitekim hiçbir dönem padişahın ihsan istemekten geri durmamış ve bu taleplerini dile getirmekten de hiçbir zaman çekinmemiştir. Diğer taraftan durumdan şikayetçi olmayan Padişah II. Abdülhamid de saltanatı boyunca Zeki Paşa dâhil olmak üzere onun gibi uzun yıllar yakınında ve önemli makamlarda tuttuğu devlet adamlarına bonkör davranmıştır. Zira o, önemli kurumlara atadığı devlet adamlarını kendine sadakat gösterecek kimselerden seçmiş ve onların gönüllerini verdiği ihsan ve görevlerle hoş tutarak kendi menfaatinin devamlılığını sağlamıştır. Bu noktada Sultan II. Abdülhamid'in en sadık adamlarından olan Zeki Paşa, oturduğu makamların hakkını vererek her şeyden ve her taraftan haberdar olan hafiyelerini etrafında barındırmış ve onlardan edindiği malumatları, padişah II. Abdülhamid'e günbegün rapor etmiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in yönetim anlayışına ve isteklerine uyumlu hareketlerde bulunan Zeki Paşa'nın bu gibi hizmetleri karşılığını bulmuştur. Müşir Zeki Paşa hem uzun yıllar en önemli makamları işgal etmiş hem de Hazine'den intikal eden emlak, arazi, çiftlik gibi gayrimenkullerin sahibi olarak büyük bir servete kavuşmuştur. Ancak 1908 yılına gelindiğinde devletin kaderi gibi Müşir Zeki Paşa'nın da kaderi büyük değişime uğramıştır. Bilhassa Rumeli'de patlak veren hadiseler hem Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının hem de onun sayesinde önemli makamlarda bulunan ve Zeki Paşa dahil olmak üzere döneme damgasını vuran paşaların sonunun habercisi olmuştur. Nitekim 1908 yılı Temmuz'unda hadiseler kontrolden çıkmış

134 BOA, Dâhiliye Siyasi, (DH.SYS) 41/2-2; Ürkmez ve Akbulut, "Sultan II. Abdülhamid'in Başkâtibi Tahsin Paşa", 665-666; BOA, Dâhiliye Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ.) 23/77, Lef 2.

135 Milli Savunma Bakanlığı, Arşiv ve Askeri Tarih Başkanlığı, Mustafa Zeki Paşa'nın künye kayıt belgesi.

136 Milli Savunma Bakanlığı, Arşiv ve Askeri Tarih Başkanlığı, Mustafa Zeki Paşa'nın künye kayıt belgesi.

137 Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, 80; Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, 412.

ve Padişah II. Abdülhamid önce Kanun-ı Esasi'yi ilan etmiş akabinde tepkilerin dinmemesi üzerine uzun yıllardır makamlarda tuttuğu paşalarını gözden çıkarmak durumunda kalmış ve bu durumdan nasibini alan Zeki Paşa, tüm görevlerinden azledilmiştir. Üstelik bu değişiklik Tophane-i Âmire Müşiriyeti'nin de sonunu getirmiştir. Hatta kurumun müşiriyet hüviyeti lağvedilerek ilgili kurum, müstakil bir kurum olmaktan çıkarılmış ve Tophane-i Âmire Nezareti adı altında Harbiye Nezareti'ne bağlanarak, Harbiye Nezareti'nin idaresindeki bir birim haline getirilmiştir. Bu durumda Müşir Zeki Paşa, 1832 yılında "Müşiriyet" hüviyetiyle tesis edilen Tophane-i Âmire Müşiriyeti'nin son müşiri olarak tarihe geçmiştir.

Gelinen noktada Müşir Zeki Paşa'nın ve de Sultan II. Abdülhamid'in gözdese diğer devlet adamlarının görevlerinden azledilmesi İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının ve taraftarlarının tepkilerinin dinmesine yeterli gelmemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları ve taraftarları, firar etmelerinden endişe duydukları paşaların tutuklanmaları için bir tepki ortamı hazırlamış ve neticesinde olayların şiddetlenmesi ile Zeki Paşa dahil idare-i sabıkadan diğer paşalar tutuklanarak bir müddet Harbiye Nezareti'nde tutulmuştur. Bu süreçte bir nevi Sultan II. Abdülhamid'in otuz yılı aşkın süren saltanatının faturası bu paşalara kesilmiş, Zeki Paşa başta olmak üzere padişaha jurnal sunan devlet adamları, Sultan'ın halktan kopmasının müsebbibi olarak gösterilmiştir. Peki aynı kaderi paylaşan diğer paşa ve devlet adamlarından bağımsız olarak Zeki Paşa'nın kusuru ne olmuştur? Halk sadece jurnalciliği ile bilindiği için mi yoksa devletin imkânlarıyla büyük servet sahibi olduğu için mi Zeki Paşa'ya tepki göstermiştir?

Kamuoyunda Zeki Paşa hakkında kaleme alınan haber ve makaleleri tahlil ettiğimiz zaman Zeki Paşa'nın jurnalciliği yanında padişaha yakınlığı sayesinde uzun yıllar önemli makamlarda idarecilik yapma imkanına sahip olduğu, bu makamlar sayesinde devletin boşa çıkan vakıf mallarından haberdar olduğu ve bu malları bilabedel ya da çok cüzi bedellerle tasarrufuna geçirdiği, devletin hazinesini zarara uğrattığı, bu kapsamda büyük bir servet sahibi olduğu hususlarının gündemden hiç düşmediğini görüyoruz. Özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sözcüsü gibi yayın yapan Tanin Gazetesi, devlete ait vakıf emlakini üzerine geçirdiği bilinen eski Tophane Müşiri Zeki Paşa'ya adeta savaş ilan etmiştir. Tanin Gazetesi konuyla ilgili başlattığı yazı dizisinde, kısım kısım Zeki Paşa'nın kendi ve eşleri üzerine geçirdiği vakıf emlakini deşifre ederek Zeki Paşa'yı bu emlaki kendi rızasıyla iade etmeye zorlamıştır. Üstelik kurban olarak seçtiği Zeki Paşa üzerinden idare-i sabıkadan diğer paşalara da göz dağı vererek, üzerlerinde bulunan vakıf emlakinin deşifre edilmesine gerek kalmadan kendiliklerinden iade etmeleri duyurulmuştur. Tutukluluk hali devam eden hatta her an intihar etme eğiliminde olan Zeki Paşa, kendi ve eşleri üzerinde olan vakıf emlakinin deşifre edilmesi üzerine, bu malları herhangi bir bedel almadan iade etmeyi kabul etmiş ve iade işlemleri gerçekleştirilmiştir. Ancak ne var ki sabık serasker Rıza Paşa da aynı günlerde üzerinde bulunan emlaki ve yüklü bir miktar parayı Hazine'ye vermesi ile serbest bırakılmasına rağmen Zeki Paşa için bu geçerli olmamıştır.

Peki neden Zeki Paşa'nın tutukluluk hali uzun sürmüştür? Bu durumu şöyle yorumlamak mümkündür. Padişahın gözde paşalarından olması hasebiyle birçok ihsana nail olan Zeki

Paşa'nın boşa çıkan vakıf mallarını kendi tasarrufuna geçirmesi çok bilinen bir mevzuymdu. Dolayısıyla Zeki Paşa'nın gerçek mal varlığının, tespit edilenin çok üstünde olduğu tahmin edilmekteydi. Bu nedenle konuyla alakalı tam tespitlerin yapılabilmesi için, Zeki Paşa'nın tutukluluk halinin uzun sürdüğü görülmekteydi.

İşin bu boyutuna ilave olarak üzerinde durulan en önemli mevzu ise Zeki Paşa'nın Askerî Mektepler Nazırlığı görevi dolayısıyla yaptığı hatalardır. Zeki Paşa'nın politik bir altyapısı da olan Aşiret Mektepleri'nin 1907 yılında kapatılması ve mektep öğrencilerine adeta birer caniymiş gibi davranılmasındaki rolü, onun Askerî Mektepler Nazırlığı dolayısıyla üzerine isnat edilen suçlardan en spesifik olanıdır. Genel manada Zeki Paşa'nın serveti, jurnalciliği haricinde kendisine isnat edilen suçlar, onun Askerî Mektepler Nazırlığı'ndaki yanlış tasarruflarında toplanmış olup tespit edilebildiği kadarıyla onun Tophane Müşirliği ile alakalı bir suçlama yapılmamıştır.

Tutuklu bulunduğu müddet boyunca kamuoyunun gündeminden hiç düşürülmeyen Zeki Paşa, kendisiyle alakalı basında yapılan haberlerin baskısına dayanamamış ve tespiti yapılan vakıf mallarını herhangi bir ücret talep etmeden devlete iade etmiştir. Serbest kalmasının anahtarının vaktiyle üzerine geçirdiği devlet mallarını iade etmek olduğunun bilincinde olan Zeki Paşa, bu sayede bir ayın ardından serbest bırakılmıştır.

Zeki Paşa, bundan sonrasındaki süreçte 1909 yılının Nisan ayında gelişen Otuzbir Mart isyanının bastırılması sonrasında toplanan Divan-ı Harp mahkemelerine kadar birkaç ay Büyükkada'daki köşkünde zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. Ama en nihayetinde Zeki Paşa ve diğerleri, 25 Mayıs 1909'da Divan-ı Harp mahkemelerinde yargılanmıştır. Divan-ı Harp'te alınan karar gereği sabık Tophane Müşiri ve Askerî Mektepler Nazırı Müşir Zeki Paşa'nın tüm rütbe, nişan ve madalyalarının geri alınmasına, emeklilik hakkından menedilmesine, tüm mal varlığına el konulmasına ve süresiz bir şekilde Rodos kalesine sürülmesine karar verilmiştir. Kırk bir yıldır askerî hizmette bulunan ancak gelinen noktada rütbeleri alınan Zeki Bey, Divan-ı Harp kararının tatbiki için vakit kaybedilmeksizin Rodos adasına gönderilmiş ve onun için adeta bir devir kapanmış yeni bir devir başlamıştır. 1909-1911 yıllarını Rodos'ta geçiren Zeki Bey, Balkan Harpleri'nin başlaması nedeniyle 1912 yılında Rodos'tan ayrılmış ve 1913 yılındaki genel aftan yararlanmıştı. Sultan II. Abdülhamid döneminin en önemli askerî kurumlarından olan Askerî Mektepler Nazırlığı ve Tophane Müşirliği yapan ve döneminin en fazla konuşulan isimlerinden biri olan Müşir Zeki Paşa, 1914 yılında vefat etmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO.)

Dâhiliye Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ.)

Dâhiliye İdare (DH.İD.)

Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.)

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)

Dâhiliye Siyasi (DH.SYS.)

İrade Askerî (İ.AS.)

İrade Dâhiliye (İ.DH.)

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT.)

İrade Hususi (İ.HUS.)

Mabeyn-i Hümayun İradeleri (MB.İ)

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.)

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK)

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)

Zabtiye (ZB.)

Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi ATASE

Osmanlı Yunan Harbi (1895) (110-9-1-4):11-9-7; 57-13-1; 71-4-4; 30-97-4; 123-54-3, 17-35-6; 59-22-7.

Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Başkanlığı

Mustafa Zeki Paşa'nın Künye Kayıt Belgeleri ve Emeklilik Dosyası. [Şahsi başvuru esaslı temin edilmiştir.]

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi)

Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS)

Gazeteler

İkdam

Millet

Sabah

Tanin

Araştırma Eserler

- Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*. Hazırlayan Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Akşin, Sina, Tunçay, Mete, Koçak, Cemil, Özdemir, Hikmet, Boratav, Korkut, Hilav, Selahattin, Katoğlu, Murat ve Ödekan, Ayla. *Çağdaş Türkiye 1908-1980 Türkiye Tarihi 4*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.
- Akşin, Sina. *31 Mart Olayı*. İstanbul: Dilek Matbaası, 1972.
- Akşin, Sina. *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*. İstanbul: İmge Yayınevi, 1994.
- Aydın, Mehmet Akif. "Kanun-i Esasi". *İslam Ansiklopedisi*. 24: 328-330. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Cevad, Ali. *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*. Çeviren Faik Reşit Unat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960.
- Çevik Azap, Pınar. "Tophane-i Amire Müşiriyeti'nin İdaresinde Dolmabahçe Gazhanesi (1890-1908)", *DTCF Dergisi* 63.2 (2023): 1384-1427.
- Çevik Azap, Pınar. *Tophane-i Âmire Müşiriyeti*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.
- Danişmend, İsmail Hami. *31 Mart Vak'ası*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1961.
- Danso, Martin ve Uludağ, Mekki. "Aşiret Mektebi ve Özellikleri", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1/1 (2012): 775-780.
- Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. Çeviren Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Gövsä, İbrahim Alaettin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1946.
- Hacısalıhoğlu, Mehmet. *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- İlmen, Süreyya. *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*. İstanbul: Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, 1951.
- İrtem, Süleyman Kani. *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*. Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 2003.
- Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*. IX cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Kodaman, Bayram. "Aşiret Mekteb-i Hümayunu". *İslam Ansiklopedisi*. 4: 9-11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Kurşun, Zekeriya. *Küçük Said Paşa: Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri (1838-1914)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1991.
- Küçük, Cevdet, "Abdülhamid II". *İslam Ansiklopedisi*. 1: 216-224. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Alkan, Necmeddin. *Selanik İstanbul'a Karşı 31 Mart Vak'ası ve Sultan II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi*. İstanbul: Timaş, 2011.

- Ofluoğlu, Aleyna. *Mustafa Zeki Paşa'nın Askeri Mektepler Nazırlığı ve Tophane-i Amire Müşirliği Görevleri Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2023.
- Özcan, Azmi. "Otuzbir Mart Vak'ası", *İslam Ansiklopedisi*, 34: 9-11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Özdemir, Hüseyin. *Demokrasi Tarihimizde İttihad ve Terakkili Yıllar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Özden, Mustafa. *II. Meşrutiyetin İlanı (Öncesi ve Sonrası)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmani Zeyli. XIX cilt*. Hazırlayan Mehmet Metin Hülagü Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Polat, Hasan Ali. *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Sürgünler (1908-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Sert, Emrah. *Tanin Gazetesi'nin Penceresinden Osmanlı İç Siyaseti (1908-1909)*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Üniversitesi, 2018.
- Sertoğlu, Midhat. *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*. VI cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Türkmen, Zekeriya. *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993.
- Uyanık, Feyzullah. *Serasker Mehmet Rıza Paşa*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2012.
- Ürkmez, Naim ve Akbulut, Uğur. "Sultan II. Abdülhamid'in Başkâtibi Tahsin Paşa", *Belleten* 86/306 (2022): 641- 681.
- Zortul, Muhammet Veysel. *Son Serasker*. İstanbul: İskenderiye Kitap, 2015.